

**HUMAN RIGHTS
AND JUSTICE CENTRE**

***THE IMPACT OF ENFORCED DISAPPEARANCE
ON WOMEN IN NEPAL***

**बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यबाट नेपालका
महिलामा परेको प्रभाव**

Submission
concerning

The Impact of Enforced Disappearance on Women in Nepal

submitted by

Human Rights and Justice Centre (HRJC)

to the

UN Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances

UN Special Rapporteur on Violence against Women and Girls, its Causes and Consequences

UN Special Rapporteur on the Promotion of Truth, Justice, Reparation and Guarantees of Non-Recurrence

UN Special Rapporteur on Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment

UN Working Group on Discrimination against Women and Girls

and

the Independent Expert on the Enjoyment of All Human Rights by Older Persons

30 August 2023

Contents

A. Context of enforced disappearances in Nepal.....	1
A.1. Transitional justice mechanisms to address enforced disappearance	2
B. Methodology	5
B.1. Field Research	5
B.2. Desk Research	5
C. Women victims of enforced disappearance in Nepal.....	6
D. Government’s responses to support the victims of enforced disappearance	7
D.1. Finding the ‘truth’	7
D.2. Interim relief to the victims	7
D.2.1. Application process to obtain interim relief	10
D.2.2. Distribution of payments.....	12
D.2.3. Other services and concerns	12
E. Impacts on women and girls victims	14
E.1. Economic impact	14
E.1.1. Access to land and property.....	15
E.1.2. Expenses during the search for the loved ones	17
F. Social impact.....	18
F.1. The family	18
F.2. The community.....	19
F.3. Search, solidarity, strength and activism.....	21
G. Psychological and physical impact	22
H. Conclusions	24
I. Request to the Special Procedures	24
Acknowledgments	27
About HRJC	27

A. Context of enforced disappearances in Nepal

1. Between February 1996 and November 2006, Nepal suffered from an internal armed conflict between the forces of the State and the Communist Party of Nepal-Maoists (hereinafter, "CPN-M"). The conflict came to an end with the signing of the Comprehensive Peace Accord (hereinafter, "CPA") The UN Office of the High Commissioner for Human Rights estimates that both sides committed a total of 9,000 violations of international humanitarian and human rights law during the conflict.¹ There was a widespread and systematic practice of gross human rights violations, including enforced disappearance.² Now, more than 17 years later, these violations continue to affect the survivors, including the many wives and other female relatives of forcibly disappeared persons.
2. The cases of enforced disappearance surged rapidly between the years 2002 and 2004.³ In a report published by the UN Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances (hereinafter, "WGEID"), responsibility for the vast majority of the cases is attributed to the State.⁴ Moreover, the WGEID identified that the most common pattern of enforced disappearance was characterised by unidentified security personnel arresting individuals suspected of being members or supporters of Maoist associations and holding them in army barracks where they were held in incommunicado detention and frequently subjected to abuse.⁵ Moreover, the then-CPN-M⁶ has also been responsible for abducting civilians suspected of collaborating with the State.⁷ During a country visit to Nepal in 2005, the Special Rapporteur on torture referred to receiving a large number of enforced disappearance cases and considered enforced disappearances to have an inextricable link with torture.⁸ He further illustrated the existing legislation⁹ and practice where Chief District Officers (hereinafter, "CDO") systematically rubber stamped preventive detention,

---

¹ Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR), "Nepal Conflict Report", 2012, p. 13, available at

https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/NP/OHCHR_Nepal_Conflict_Report2012.pdf.

² The UN Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances (WGEID) reported Nepal as the country with the highest number of new disappearances in two consequent years (2003 and 2004). See Report of the WGEID, UN Doc. E/CN.4/2005/65, 23 December 2004 "WGEID, Country Visit Report 2004", para. 25.

³ *Ibid.*, para. 7.

⁴ *Ibid.*, para. 12.

⁵ Nepal Conflict Report, *op. cit.*, p. 116; WGEID, Country Visit Report 2004, *op. cit.*, para. 27.

⁶ The Communist Part of Nepal (Maoist) (CPN (Maoist)) later became known as the Unified Communist Party of Nepal (Maoist) (UCPN (Maoist)), which it is currently known as today. For the purpose of this submission, the name CPN-M is used.

⁷ See WGEID, Country Visit Report 2004, *op. cit.*, paras. 25 and 29; National Human Rights Commission (NHRC), "Summary Report on the status of enforced disappearances in Nepal," 2009, p. 8. Of the 835 cases in the NHRC's archives, 219 cases "tantamount to enforced disappearance" were perpetrated by the CPN-M.

⁸ UN Special Rapporteur on torture, UN Doc. E/CN.4/2006/6/Add.5, 9 January 2006, para. 22.

⁹ Terrorist and Disruptive Activities (Control and Punishment) Ordinance of 2004 (TADO) that replaced the Act of the same name allowed sweeping power to use preventive detention. It was concerning as TADO allowed detention for a full year of deprivation of liberty without judicial scrutiny. See WGEID, Country Visit Report 2004, *op. cit.*, paras. 45 and 48.

with almost no inquiry into the merits of the request for detention, or the physical condition of the suspect.¹⁰

3. In 2008, the Office of the High Commissioner for Human Rights (hereinafter “OHCHR”) released a report on its findings in relation to alleged cases of disappearance and torture in Bardiya district, the one with the highest number of conflict-related disappearances. Members of the Tharu indigenous group, who make up 52% of the population in Bardiya District, account for over 85% (135) of the persons who disappeared by State authorities in cases documented by OHCHR.¹¹

A.1. Transitional justice mechanisms to address enforced disappearance

4. The CPA and the 2007 Interim Constitution envisaged the establishment of non-judicial transitional justice mechanisms to address human rights violations perpetrated by both sides during the conflict, namely a Truth and Reconciliation Commission¹² and a Commission of Inquiry into Disappearances.¹³ Notably, both the CPA and the Interim Constitution contained a commitment to hold perpetrators of conflict-related gross human rights violations accountable and to tackle impunity.¹⁴ In 2007, the Supreme Court of Nepal directed the Government to form an independent commission to investigate, and elucidate the fate and whereabouts of disappeared persons, and to prosecute those responsible.¹⁵ It was only in 2014 that the ‘Enforced Disappearances Inquiry, Truth and Reconciliation Commission Act, 2014’ (hereinafter, “TRC Act”) was adopted, while the Truth and Reconciliation Commission (hereinafter, “TRC”) and the Commission of Investigation on Enforced Disappeared Persons (hereinafter, “CIEDP”) were established in February 2015. The Chair and members of the CIEDP were chosen by the political parties¹⁶ and appointed in a non-transparent manner.¹⁷

---

¹⁰ WGEID, Country Visit Report 2004, op. cit., para. 45; Special Rapporteur on torture, Report, op. cit., para. 22.

¹¹ See OHCHR, Conflict-Related Disappearances In Bardiya District, December 2008, p. 11, available at https://nepal.ohchr.org/en/resources/Documents/English/reports/HCR/2008_12_19_Bardiya_Report_E.pdf.

¹² The CPA was concluded on 21 November 2006 and explicitly provided for the establishment of a high-level Truth and Reconciliation Commission (TRC): “[...] in order to investigate truth about those who have seriously violated human rights and those who were involved in crimes against humanity in course of the war and to create an environment for reconciliation[s] in the society” – clause 5.2.5, CPA. The January 2007 Interim Constitution reaffirmed that the State has a legal responsibility to constitute a high-level TRC; Interim Constitution of Nepal, 15 January 2007, Section IV, Article 33 (q).

¹³ The CPA also stipulated that both parties to the conflict agreed to make public the names and whereabouts of all those who were subjected to enforced disappearance and killed during the conflict. *Ibid.*, clause 5.2.3; Interim Constitution reaffirmed that the State has a legal responsibility to provide relief to the families of victims of enforced disappearance, Interim Constitution of Nepal, 15 January 2007, Section IV, para. 33 (s).

¹⁴ Clause 7.1.1 of the CPA states: “Both sides express the commitment that impartial investigation and action as per the law would be carried out against the people responsible in creating obstructions to the exercising of the rights envisaged in the letter of agreement and guarantee not to encourage impunity”.

¹⁵ Supreme Court of Nepal, Case *Rabindra Dhakal and Others v. the Government of Nepal*, (writ No. 3575), verdict of 1 June 2007.

¹⁶ The Kathmandu Post, Ganesh Datta Bhatta to lead truth commission, Yubraj Subedi picked as disappearance commission chair, Published 18 January 2020, available at

5. In 2020, the CIEDP published a list of 2,506 people¹⁸ who were allegedly forcibly disappeared. However, no information was provided on their fate and whereabouts and, to date, no one has been investigated and held accountable for the crimes concerned.¹⁹
6. Indeed, on 18 July 2022, the mandate of the members of the CIEDP expired and it remained without Chair and members, thus ceasing to work all together and essentially baffling the expectations of relatives of disappeared persons – many of whom are women – who have been struggling over more than a decade to find the truth and obtain justice and redress. The term of both Commissions had already been extended multiple times since their establishment in 2015. On 4 July 2023, the Government further extended the term of the Commissions until mid-January 2024, but it is not concretely working because its members have not been renewed and formally appointed.
7. In *Meera Dhungana v Nepal Government*, the petitioners had requested the Supreme Court (hereinafter, “SC”) to order the TRC to include more women employees so that the complaint mechanism could become more accessible to women, who were the most affected by the war.²⁰ The SC assessed the petition and decided that the TRC Act does not need to stipulate a separate provision for adding more women employees as ‘Section 3 of the TRC Act provides for at least one female member out of the 5 members of the Commission’.²¹ The SC directed the recommending committee to be formed under Section 3 of the TRC Act²² and asserted that ‘the committee’s power to decide on the possibility of having all 5 - female members of the commission including the Chairperson cannot be denied without any reasons’²³ and thus rejected the petition. When the petitioner asked about ‘adding more female employees’ under Section 11 of the TRC Act,²⁴ the SC referred to the committee in accordance with Section 3 of the TRC Act, thus unable to provide sound clarifications. The non-intervention of the judiciary in women’s participation hence allowed the continuation of the tokenistic participation of women and no more than two women ever served as Commissioner of the TRC and CIEDP (one for each Commission). The State blatantly ignored gender balance as required by international standards in the appointment of the commissioners.²⁵

<https://kathmandupost.com/national/2020/01/18/ganesh-datta-bhatta-to-lead-truth-commission-yubraj-subedi-picked-as-disappearance-commission-chair>.

¹⁷ Mandates of the Special Procedures, 16 March 2020, available at

<https://spcommreports.ohchr.org/TMResultsBase/DownloadPublicCommunicationFile?gld=25109>.

¹⁸ Onlinekhabar, “CIEDP releases list of 2,506 persons disappeared during the conflict,” 17 March (2020),

<https://english.onlinekhabar.com/ciedp-releases-list-of-2506-persons-disappeared-during-conflict.html>.

¹⁹ Human Rights Watch, Nepal: Stop Stalling Enforced Disappearance Inquiries, 30 August 2021, available at

<https://www.hrw.org/news/2021/08/30/nepal-stop-stalling-enforced-disappearance-inquiries>.

²⁰ *Meera Dhungana vs. The Office of the Prime Minister and Council of Ministers and others*, NKP 2073, Decision No. 9551, Writ No. 070-WS-0052, 16 April 2015.

²¹ Enforced Disappearances Inquiry, Truth and Reconciliation Commission Act, 2014 (TRC Act), Sec 3.

²² TRC Act, op. cit., Section 3 (2).

²³ *Meera Dhungana vs. The Office of the Prime Minister and Council of Ministers and others*, op. cit., para. 21.

²⁴ TRC Act, op. cit., Section 11 on Employees of the Commission.

²⁵ See WGEID, General Comment on women affected by enforced disappearances, UN Doc A/HRC/WGEID/98/2, 2012, para. 24. hereinafter, “General Comment on Women and Enforced Disappearance”.

8. The TRC legislation is silent on the recruitment of female staff in the TRC and CIEDP. During the complaint registration process, it was reported that there was a lack of female staff in some of the Local Peace Committees (hereinafter, 'LPC'),²⁶ creating an unfavourable environment for female victims who were compelled to share sensitive details of their gruesome experiences with male staff members,²⁷ not always adequately trained and able to ensure a gender-sensitive approach in a rather patriarchal setting.²⁸
9. The CIEDP report dated March 2023 considers 2558 complaints of enforced disappearance registered before the Commission, referring to 2355 (92.06%) direct male victims and 203 (7.94%) direct female victims.²⁹ First, it should be noted that the CIEDP does not regard relatives of disappeared persons as victims in their own right. This, besides being at odds with international standards on the notion of victimhood in cases of enforced disappearance, means that the 2558 complaints registered do not in any reflect the real magnitude of the phenomenon and its ramifications in the Nepalese society. For a projection of the scope of victimisation of Nepalese women, besides the 203 disappeared women, it could be assumed that there is at least one female relative per each disappeared man, which would amount to at least 2355 indirect women victims (relative of the direct victim) of forcibly disappeared persons in Nepal. Notably, these estimates are conservative, and the real figure of women – direct and indirect – victims of enforced disappearance is likely to be much higher. Their exclusion from the official data further marginalises them and not only renders their suffering invisible, but it also concretely prevents them from being perceived and treated – as they should – as right-bearers.

B. Methodology

10. The Human Rights and Justice Centre (hereinafter, "HRJC") conducted field and desk research for the submission, as illustrated below. Across the submission, the phrase "victim of enforced disappearance" is used in accordance with international law, i.e. encompassing both the disappeared person and any person who has suffered harm as the direct result of the enforced disappearance.

---

²⁶ Local Peace Committees (LPC) were established in all 75 districts of the country. They were initially designed to sustain peace by providing a common forum for people to locally implement national peace agreements. When the TRC called for the application from the conflict victims about human rights violations during the conflict, the TRC used the LPC to collect cases of conflict from the various districts.

²⁷ International Commission of Jurists, Nepal: Transitional Justice Mechanisms with a Gender Perspective A Briefing Paper May 2021, p. 8.

²⁸ See Special Rapporteur on Violence against Women, its Causes and Consequences, Country Visit Report to Nepal, A/HRC/41/42/Add.2, 19 June 2019, para. 8.

²⁹ CIEDP, CIEDP fifth interim report, p. 11, available at [link](#) (Available only in Nepali language). The report cites 3288 as the total number of cases registered at the CIEDP, among which 2558 were registered as cases of enforcedly disappeared persons.

B.1. Field Research

11. The HRJC identified a representative sample of victims for its field research for this submission in Banke and Bardiya districts,³⁰ considering that during the conflict the highest number of enforced disappearances were reported from these areas. The HRJC reached out to a lawyer from its Roster from the region who has an extensive experience of working on the cases of enforced disappearances and supporting the victims through legal as well as other means since the beginning of the conflict in 1996. Considering the sensitivity of the cases, the lawyer applied a purposive sampling method to identify the victims and coordinated the research that was conducted from 4 to 6 June 2023. The HRJC conducted two focus group discussions (hereinafter, “FGD”) in the districts of Banke and Bardiya, in each of which five female victims of enforced disappearance were interviewed. The HRJC also carried out four Key Informant Interviews (hereinafter, “KII”) with two victims in Bardiya and two victims’ leaders each in Banke and Bardiya. The women interviewed were asked questions contained in a pre-set questionnaire³¹ aiming at gathering information on the impact of enforced disappearances on women. The questions were designed to cover legal, social, economic, psychological impacts on the victims. While these themes were pre-determined on the basis of research and studies, the HRJC allowed the victims to share experiences beyond the pre-selected subjects during the KIIs and this is reflected in the submission.
12. The submission also draws on the experiences of five women victims of enforced disappearance supported by HRJC to undertake legal actions before national and international mechanisms (i.e. the UN Human Rights Committee). The information was gathered through KIIs in August 2022 in Kathmandu. A victims’ leader based in Kathmandu (originally from Dang)³² was interviewed on the same occasion. The submission hence reflects on twenty representative respondents’ experiences as women victims. The HRJC applied the ‘do no harm approach’ and took informed consent from the respondents in its field research. The HRJC uses codes to refer the victims in the paragraphs below.
13. Each FGD and KII took around 90 and 45 minutes respectively and were recorded through audio and video means. The recordings originally in Nepali language were translated to English, verbatim. The submission uses quotes from the victims (with grammatical alterations for corrections but mindful of the conceptual equivalence to the words of the victims) as well as analyses the information to capture the essence.

B.2. Desk Research

14. The submission is also includes of desk research drawn on information from the International Centre for Transitional Justice (hereinafter, “ICTJ”) briefing paper entitled “Beyond Relief: Addressing the Rights and Needs of Nepal’s Wives of the Disappeared”

---

³⁰ Banke and Bardiya are districts of the Mid-Western region of the country, highly affected by the internal conflict.

³¹ Upon request, the text of the pre-set questionnaire distributed and used can be shared with the mandate-holders of the Special Procedures.

³² A district with a considerably high number of enforced disappearances.

2013 that included information from a survey with 462 wives of the disappeared living in 20 Nepali districts, including Baglung, Banke, Bardiya, Dang, Jhapa, Kailali, Kanchanpur, Kapilbastu, Kaski, Kathmandu, Kavre, Morang, Nawalparasi, Rautahat, Rolpa, Siraha, Surkhet, and Tanahu. The desk research also includes the study of various reports of non-government organizations, newspapers and national legislation.

C. Women victims of enforced disappearance in Nepal

15. Research and governmental responses in Nepal have been found to focus on the atrocities suffered by the disappeared, the vast majority of whom are men.³³ However, the enforced disappearance of a relative presents significant ramifications for Nepalese women who are the majority of those “left behind”.

16. In its General Comment on women affected by enforced disappearances, the WGEID highlights that, in certain countries, women from minority groups are particularly vulnerable and exposed to enforced disappearances.³⁴ Indeed, research, including the one conducted by the HRJC, reveals that women - as wives, mothers, sisters, and daughters of the disappeared - face additional obstacles in the wake of an enforced disappearance.³⁵ The WGEID also considers victimization of the entire family to be higher where disappeared persons are men and the head of the household.³⁶ With the disruption in the family structure, women are negatively affected economically, socially and psychologically.³⁷ Furthermore, once women become household heads, the family obligations constitute a further limitation to their access to rights, due to the increase in family burdens and concomitant reduction in time to deal with all the issues.³⁸ These aspects were also reflected in the testimonies of the victims interviewed by the HRJC.³⁹

17. In the case of Nepal, the Constitution has adopted special provisions for the empowerment of citizens, including, indigenous people, Tharu, Muslim, marginalized gender, among others.⁴⁰ However, the economic development and poverty indicators illustrate persistent inequalities in terms of poor outcomes for indigenous, Dalit, Tharu women, among others- women of “oppressed classes”.⁴¹

---

³³ WGEID, Country Visit Report 2004, op. cit., para. 27.

³⁴ WGEID, General Comment on Women and Enforced Disappearance, para. 6.

³⁵ ICTJ, “Beyond Relief: Addressing the Rights and Needs of Nepal’s Wives of the Disappeared,” 2013, available at <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Briefing-Nepal-WivesofDisappeared-2013.pdf>; ICTJ, “The Disappeared and Invisible: Revealing the Enduring Impact of Enforced Disappearance on Women,” 2015 (The Disappeared and Invisible), available at <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-Gender-Disappearances-2015.pdf>.

³⁶ WGEID, General Comment on Women and Enforced Disappearance, op. cit. para. 12.

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid., para. 16.

³⁹ See paragraphs 31-32; 34; 41-44; 48-50; 52; 54-60; 64-67.

⁴⁰ Constitution of Nepal 2015, Art. 18 (3).

⁴¹ Committee on the Convention on the Elimination of All forms of Discrimination Against Women (CEDAW Committee), Concluding Observations on Nepal, UN Doc. CEDAW/C/NPL/CO/6, 14 November 2018, para. 40 (c).

18. While the impacts on women and girls are heightened due to gender roles and structural inequalities in Nepal, neither the Government nor society at large have sufficiently addressed the long-term effects of enforced disappearance on women.⁴²

D. Government's responses to support the victims of enforced disappearance

D.1. Finding the 'truth'

19. As mentioned in A.1, the needs and concerns of victims of enforced disappearance, among others, are not yet addressed by the Government as the transitional justice process is marred by lulls and ultimately stuck.

20. Women victims of enforced disappearance in Nepal consider learning the truth on what has happened to their loved ones as their top priority. Most of those interviewed by the HRJC had lodged a complaint with the LPC (a body formed at the local level to support peacebuilding activities in Nepal) regarding their forcibly disappeared loved one. However, none of them had received any updates on the case and the fate and whereabouts of their relatives remain unknown. While these women victims have been affected at an individual and collective level due to the enforced disappearance,⁴³ the Government of Nepal has made no attempts in uncovering the truth and putting an end to their suffering yet.

"Their main concern is to know the facts about their beloved one. The Government must work towards establishing the facts of the case and disclose the fate and whereabouts of the loved ones. If the Government considers this as its priority, it will open the door to work on other aspects of transitional justice."

KII- 1, Victims' Leader, Bardiya, 5 June 2023

21. The CIEDP claims to have started preliminary investigations in 53 cases,⁴⁴ but no details on these cases have been made public yet as discussed and as described in paragraphs below,⁴⁵ the CIEDP also failed to ensure women friendly environment while collecting complaints from the victims. Without an effective truth-seeking initiative, Nepal's international obligations to offer effective remedies to the victims can never be fulfilled.

D.2. Interim relief to the victims

22. In contrast to the Government's failure to search for and to investigate to establish and disclose the fate and whereabouts of forcibly disappeared persons, the establishment of an interim relief program for the victims, including the family members of the disappeared,

---

⁴² Ibid.

⁴³ WGEID, General Comment on Women and Enforced Disappearance, para. 22.

⁴⁴ CIEDP, CIEDP fifth interim report, p. 18, available at [link](#) (Available only in Nepali language).

⁴⁵ See paras. 31-33.

was relatively swift. In 2007, the Interim Relief and Rehabilitation Program (hereinafter, "IRP") was established to offer benefits to conflict-affected persons, including financial aid, scholarships for up to three children, vocational trainings, and short-term medical care.⁴⁶ From 2013-15, the Government also offered psychosocial counselling services.⁴⁷ However, these measures were conceived to be temporary and were discontinued after a period of time. Moreover, it is worth emphasising that they were conceived as a form of social support (hence limiting the access and enjoyment only to people who met certain requirements) and not as a form of reparation for the harm suffered.

23. In the original IRP, the benefits awarded to the next-of-kin of forcibly disappeared persons were worth significantly less than the amount awarded to those of the deceased (25,000 Nepalese Rupees vs. 100,000 Nepalese Rupees, approximately 189 US\$ vs. 757 US\$). This created a difficult dilemma to many women facing economic hardship.⁴⁸ The Birth, Death and Other Personal Events (Registration) Act, 1976 does not include 'absence due to enforced disappearance' among the personal events that can be officially registered by relatives. As a consequence, families of disappeared persons have no choice but to request a death certificate upon the delivery of false information to the registrar concerning the supposed death of the disappeared. The families were bound to request a death certificate of their disappeared relatives for reasons like the right to inheritance and the management of property.⁴⁹ The legal status of a spouse, the right to inheritance, and the management of property are a few of the numerous issues that pushed families of forcibly disappeared individuals to request a death certificate.⁵⁰
24. In 2009, the IRP harmonised the benefits provided to the next-of-kin of forcibly disappeared and deceased persons, and increased the amount awarded to both categories several times since to 1,000,000 Nepalese Rupees (around 757 US \$).⁵¹ However, by then it was too late for a significant number of family members that had already declared their disappeared loved one as dead to access benefits.⁵² The HRJC interviewed one such woman, who described receiving the death certificate for her forcibly disappeared husband as a "sad experience". She added: "We cannot explain or express this, it is inexpressible and there are no words".

---

⁴⁶ Network of Families of the Disappeared, Nepal, Joint Submission to The Universal Periodic Review of Nepal, July 2020, available at https://www.upr-info.org/sites/default/files/documents/202108/js33_upr37_npl_e_main.pdf.

⁴⁷ International Organization for Migration, "Psychosocial Counselling and Support Services to Conflict-Affected Person," available at <https://nepal.iom.int/psychosocial-counselling-and-support-services-conflict-affected-person>.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ ICTJ, "Beyond Relief" op.cit., p. 12.

⁵⁰ Human Rights and Justice Centre and TRIAL International, The Use of Declaration of Death in Cases of Enforced Disappearance Regulating the Status of Disappeared Persons in Nepal, March 2018, para. 19, available at https://hrjc.org.np/wp-content/uploads/2023/07/SubmissionCIEDP_March2018.pdf.

⁵¹ ICTJ, "Beyond Relief," op. cit., p. 13.

⁵² Network of Families of the Disappeared, Nepal, Joint Submission to The Universal Periodic Review of Nepal, July 2020, available at https://www.upr-info.org/sites/default/files/documents/2021-08/js33_upr37_npl_e_main.pdf.

25. All the 12 women interviewed by HRJC in 2023 had received 10 lakhs Nepalese rupees (approximately 7613 US dollars) in relief money by 2023. However, the Government's decision not to distribute the total amount all at once significantly reduced its impact. The women received the relief money in three instalments, each worth between 1-5 lakh Nepalese rupees (approximately 2263 to 3806 US dollars) and spread out across a period of 10 years. As one woman stated, "If they had only given us all the money at once, we could have bought land and we would have a house." Instead, the instalments were only enough "to pay here and there" and were mostly employed to search for their loved ones or supporting their families.
26. Many wives of forcibly disappeared persons continue to be excluded from receiving a single women's allowance as a result of their husband's disappeared status. Single women's allowance is a social security payment of 2660 Nepalese Rupees (20 US \$) per month available to unmarried or widowed women above the age of 60 or with little to no source of income. In order for a woman to be eligible, she needs to provide a death certificate that proves that her husband is dead. As previously mentioned, this creates difficult moral dilemmas for the wives of the disappeared. One woman told the HRJC:

"I feel so sad when people suggest me to apply for allowance for 'single woman'. I get teary-eyed when I hear this because I still don't know if he is still breathing or is dead. I have not performed his final rites so how can I opt for a death certificate and receive allowance. Even last night, I thought of my husband and cried. How I wish I had someone to share how I spent my day, plan our future together. I miss the partner of my life".

FGD-1, Victim (Wife), Bardiya, 5 June 2023

27. Furthermore, a wife was told by the Village Development Committee, a Government local body, that she could not receive single women allowance without forfeiting her relief money: "They told me that I need to either tell them that my husband is dead, not forcibly disappeared, and should not receive that relief or should not receive single women allowance because he is not dead." She suggested that the only way she could receive the allowance would be if the Government declared victims of enforced disappearance as "martyrs", an expression she used to signify the people who have lost their lives (at the hands of the Government) for the restoration of democracy, nation's welfare and progressive changes.⁵³

28. While the paragraphs above illustrate the stories of struggle of the victims who received the interim relief, the interviewees of the HRJC research added that many victims,

---

⁵³ The missing of the conflict taken by state forces are considered martyrs by the CPN-M, having died gloriously in the struggle, to be celebrated with no ambivalence as to their fate. For families, denying that loved ones are missing blunts their most significant demands, that they be told the truth about their fate and receive their remains. See Simon Robins, Constructing Meaning from Disappearance: Local Memorialisation of the Missing in Nepal, *International Journal of Conflict and Violence*, Vol. 8 (1) 2014, p. 110.

especially in the rural parts of the country, were not aware about State's benefits, such as interim relief, and therefore were excluded from the programme.

D.2.1. Application process to obtain interim relief

29. The application process for receiving benefits has also created unique challenges for women. To access relief, women first must prove that the enforced disappearance took place, which 74% of the wives interviewed by ICTJ reported as a challenge to access relief.⁵⁴ Given the secretive nature of enforced disappearance, finding evidence or witnesses can be an incredibly difficult task and the burden should not be left on the relatives, whilst it is the authorities' obligation to investigate.

30. A minimum of seven steps is then required for a successful claim if the application is not sent back for correction, creating further social and economic burdens.⁵⁵ During this process, most victims repeatedly visit the office of the CDO to inquire about, or resubmit, their claim, since many beneficiaries only succeed after having their claim rejected several times.⁵⁶ Such journeys can be a significant economic and physical undertaking for women. All of these obstacles are acutely felt by Nepal's most vulnerable female victims, and in particular those who live in remote areas, have minimal income, lack family, are illiterate and/or have significant language barriers. For instance, as all the paperwork must be done in Nepali language (as the official language), victims from different ethnic backgrounds had difficulties undertaking the process.

"[Getting the *Muchulka* (written record of the case) from the police] took us 5-6 days in *llaka* (District Administrative Office). Even in the ward, we had to correct so many things as there were mistakes in people's names and other details. We had so many difficulties. Then, we wondered where we should go, and then we were told to go to Banke. Even after traveling to Banke, it took us 5-6 days. Then we made the documents. When writing the document there were minor mistakes and it wasn't accepted many times."

FGD-3, Victim (Wife), Banke, 4 June 2023

"It was difficult to receive 10 lakh rupees. One of the foreigners initiated it on my behalf. I think she belonged to some non-governmental organization. She helped me in making all the documents, how would I do all that alone? She helped me in making cheques and doing other administrative work. [The Government] didn't do anything."

KII-2, Victim (Wife), Bardiya, 5 June 2023

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ The seven steps involved in an IRP application for the families of the disappeared are: 1) filing an application with the Chief District Officer (CDO); 2) submission of the application by the CDO to the Data Collection Task Force of the Ministry of Peace and Reconstruction (MoPR); 3) review and submission of the application by the Task Force to the MOPR to recommend that relief is given (copying the Relief and Rehabilitation Unit (RRU) of the MOPR); 4) submission of the recommendation by the Task Force to the MOPR to recommend that relief is given (copying the RRU); 5) submission of the recommendation by the RRU to the CDP for re-verification; 6) return of verified names of disappeared person and his family by the CDO to RRU; 7) request for fund release by the CDO to the Financial and Treasury Controller Office (part of the Ministry of Finance).

⁵⁶ ICTJ, "Beyond the relief", op. cit., p. 14.

"I come from a Newar family and did not know Nepali language, but when my husband disappeared and I started searching for him, I had to interact with Nepali speaking Government officials, other victims leading the demonstrations before the Government, so I learnt the language during the search."

KII-5, Victim (Wife), Kathmandu, August 2022

31. The application process also forces women into public roles that they are normally excluded from, which can lead to negative social consequences and discrimination. To establish their relationship to the disappeared, women must interact with male non-family members in public to obtain the relevant documents, which is regarded as socially unacceptable in many communities.⁵⁷ The reliance on the assistance of men, both inside and outside the family, also opened the door to abuse. Over one-third of respondents reported to ICTJ having suffered some form of discrimination while applying for IRP benefits, which most attributed to gender bias.⁵⁸
32. Like other IRP beneficiaries, some women encountered difficulties arising from political parties' influence over decisions concerning the eligibility and distribution of funds or the lack of coordination among the multiple entities involved in the process. One woman reported, "I didn't know anybody with political influence. That made it difficult to get anywhere."⁵⁹ Others reported experiences of harassment by public officials during the process of claiming IRP benefits, although ICTJ research suggests that this did not constitute a pattern.⁶⁰

"It's all about power — you know influential people – such as a political leader who would easily have access to information and share it with people (like us) and would support in getting the paperwork required for the process to apply for the relief or any other Government support for that matter. Such leaders would reach out to the authorities and introduce the victim (like us) as their close people or relative and support in the process of accessing benefits. There are people who were only slightly affected by the conflict, but they were supported with paperwork easily while a few victims with grave damage but without access to the political cadres/leaders, did not have help in the paperwork, no one even sympathizes with them."

FGD-5, Victim (Wife), Banke, 4 June 2023

---

⁵⁷ Ibid., p. 13.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Ibid.

D.2.2. Distribution of payments

33. The distribution of these amounts as has also run into difficulties when the program did not take into account local customs and gender issues. Under the IRP, a wife is entitled to the entire benefit,⁶¹ yet many face pressure to share it with other relatives. In some instances, male relatives have tried to bypass the wives by approaching the local authorities directly. For example, one woman interviewed by the HRJC had her name cut from the relief list by her brothers-in-law and replaced with theirs. By the time her name was re-added, the brothers-in-law had already received 18,000 Nepalese rupees (approximately 137 US dollars) from the Village Development Committee (hereinafter, "VDC"),⁶² which she was unable to retrieve. In other cases, women reported that local authorities issued joint checks to in-laws and children without consultation to resolve family disputes, both of which undermine women's autonomy and their right to reparations.⁶³
34. The disappearance of a breadwinning man reduces economic security of the family and affects the overall livelihood of the members, including mothers. In a general Nepali social construction, although the daughter-in-law is considered subservient to mother-in-law,⁶⁴ the interim relief was in the name of the wives as beneficiaries. This heightened the economic challenges of elderly, widowed mothers whose married sons were disappeared. The Government's social security benefit for a single woman citizen (60 years and above) is a monthly allowance of NPR 6660 (approximately 50 US dollars)- a meagre amount - inadequate for daily expenses. Women facing financial hardship must rely on their daughter-in-law for support, which they may not want to do. For example, the HRJC learned about a case of an old woman from Banke who committed suicide after her daughter-in-law took all the relief money and moved in with another man. Another woman added:

"It's not only about their wives but it is about their parents. The State should understand the situation of the basic needs (like food, clothes, etc.) of their (disappeared person's) parents as well. Now, all his assets become the wife's assets and parents like me are left behind. I am not the only one facing such difficulty".

FGD-3, Victim (Wife), Banke, 4 June 2023

D.2.3. Other services and concerns

35. The IRP did not include any form of psychological support. The HRJC interviewed one woman who had not received any information or invitation regarding the psychological support from any institution one who was unable to attend more than one session herself;

---

⁶¹ Ibid.

⁶² VDCs were the lower administrative part of the government, and currently replaced as 'Village Development Council'.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ International Committee of the Red Cross, Families of Missing Persons in Nepal: A Study of their Needs, 2009, p. 25, available at <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/2011/families-of-missing-persons-nepal-report.pdf>.

and others who had received psychological counselling by civil society organizations such as Transcultural Psychosocial Organization Nepal (hereinafter, "TPO Nepal") and Conflict Victim's Women National Network (hereinafter, "CVWNN"). Out of all the women interviewed by the HRJC, none reported having received State-funded psychological counselling.

36. The provision of vocational trainings to help generate income for victims of the conflict was another important component of the IRP. However, research did not reveal the development or implementation of any such programs. Indeed, many of the women interviewed by the HRJC complained about the Government's failure to provide job opportunities for them and their children. Such programs are essential if the State intends to provide sustainable relief for victims and their families. Otherwise, victims will again find themselves facing financial hardship when the relief money runs out. One woman told the HRJC:

"My future has already been destroyed, but I don't want my children's future to be destroyed. I want them to be employed, if they are employed in time, they can look after themselves."

KII-2, Victim (Wife), Bardiya, 5 June 2023

37. Since 2021, the Government has also been distributing national identity cards for the families of the disappeared⁶⁵ at the demand of victims and other organizations. The identity card, however, is not meant to recognize the enforced disappearance of the victim, nor to regulate his or her legal status. The identity card, in fact, initially did not even contain the name of the disappeared person; all it mentioned was the relationship of the cardholder to the disappeared person.⁶⁶ Although later it tried to rectify the card by including the relationship, the insensitiveness of the CIEDP only adds insult to the injustice faced by the victims. Moreover, the CIEDP has not even specified what kind of reparation package or subsidies are the cardholders entitled to,⁶⁷ causing confusion on the benefits and the implications of obtaining the said card.
38. None of the women interviewed by the HRJC had received an identity card yet, although they had heard that they were being distributed in other municipalities such as Barabardiya and Basgadi of Bardiya district. Yet, there have been numerous issues regarding identity cards since their distribution mentioned in the previous paragraph.
39. Additionally, some victims have expressed the desire for the establishment of State-sanctioned memorials to restore the dignity of their disappeared loved ones. During the field research, it was found that some local Governments have taken initiatives to memorialize the victims of enforced disappearance. For instance, in Banke, a 'Martyrs

⁶⁵ The Kathmandu Post, *Disappearance Commission starts issuing ID cards*, 31 January 2021, available at <https://kathmandupost.com/national/2021/01/31/disappearance-commission-starts-issuing-id-cards>.

⁶⁶ The Record, *Fourteen years of silence, thfourteen years of pain*, 5 February 2021, available at <https://www.recordnepal.com/wire/features/fourteen-years-of-silence-fourteen-years-of-pain/>.

⁶⁷ Ibid.

Memorial Building' with the support of the local Government is being constructed. While a memorial or statue cannot replace the victims' right to truth and justice, the impact of symbolic reparative gestures cannot be understated.

40. In the past, the CPN-M have erected a 'martyrs' gate' and decorated with eulogies to the party (CPN-M) and to the dead.⁶⁸ In an empirical research, the victims mentioned that they did not know if the names of their disappeared relatives were listed, since they were illiterate. There were also victims who did not want their disappeared relatives' name on such gate as they were affiliated to the CPN-M. Memorialization initiatives like these were disconnected from the families of those being celebrated (disappeared victims from CPN-M) and allowed instrumentalization the memory of the disappeared for political purposes.⁶⁹ Memorialization hence needs to come as State initiative. However, in case of Nepal, although a few initiatives were taken by local Governments, the State is not abiding by its obligations on this front.

E. Impacts on women and girls victims

E.1. Economic impact

41. Women experience heightened financial hardship when the disappeared male relative was the family's sole or main breadwinner. This was the case for over 73% of the wives interviewed by ICTJ in 2013 and many of the women interviewed by the HRJC in 2023.⁷⁰ Overnight, these women are catapulted into the role of family breadwinners and are often compelled to enter the work-market for the very first time.⁷¹ However, lack of experience and skills means that many women must accept low-paying, precarious positions, sometimes in distant metropolitan areas.⁷²
42. As a result, many female relatives of forcibly disappeared persons are pushed towards severe poverty and marginalisation. In the survey conducted by ICTJ in 2013, wives were asked if their family had "enough food" in the periods before and after their husband's enforced disappearance.⁷³ Before the enforced disappearance, over 25% of women reported not having "enough food", but this percentage significantly rose to 70% after the enforced disappearance.⁷⁴ Given that just 8% of Nepali nationals reported not having

---

⁶⁸ There is a perception that a positive narrative about someone forcibly disappeared by the State requires the discrediting of the narrative of someone taken by the Maoists, and this is actively reinforced at the local level by political parties on all sides.

⁶⁹ Simon Robins, *Constructing Meaning from Disappearance: Local Memorialisation of the Missing in Nepal*, op. cit., p. 111.

⁷⁰ ICTJ, "Beyond Relief", op. cit., p. 5.

⁷¹ In the same ICTJ survey, over 70% of wives viewed themselves as the main "breadwinner" for their families after the enforced disappearance of their husbands. See ICTJ, "Beyond Relief", op. cit., p. 5. Three women interviewed by the HRJC also started to "labour" or any income-generating activities after the enforced disappearance of their loved one.

⁷² ICTJ "The Disappeared and Invisible", op. cit., p. 6.

⁷³ ICTJ, "Beyond Relief", op. cit., p. 5.

⁷⁴ Ibid.

enough to eat the preceding month,⁷⁵ such findings suggest a shift towards a situation of chronic need. Ten years after the ICTJ study, the women interviewed by the HRJC reported similar situations of economic hardship. One woman stated: “No one is strong in their economic aspect. No one has money or any fortunes”.

43. These financial struggles frequently come at a cost for these women’s children. Many wives of the disappeared could not afford to send their children – and in particular girls – to school. When funds are limited, families may give preference to sons for educational opportunities or force older daughters to drop out of school to support the family, further marginalizing female victims.⁷⁶ However, the HRJC found one instance of a woman’s son dropping out of school while her daughter went on to higher education, suggesting this is not always the case in Nepal.
44. In addition, older women may be disproportionately affected economically by enforced disappearance. In Nepali culture, male children are expected to support their parents in old age.⁷⁷ Elderly parents are also less likely to be able to return to work after the loss of their main provider. Therefore, elderly mothers of disappeared persons face serious financial risk when their son disappears. Meanwhile, if a woman cannot provide educational opportunities for her young children, their loss in earning potential will jeopardize their capacity to support her in later years. The HRJC interviewed elderly women who were forced to continue working to support their families.

“I have two granddaughters and I am also raising them by still doing labour and wages.⁷⁸ I have been diagnosed with ulcers but still work to sustain life. I could not pay for my children’s higher education, and I feel guilty for not being able to do this. If only they had education and job, it would have been easier for us.”

FGD-1, Victim (Wife), Banke, 4 June 2023

E.1.1. Access to land and property

45. The provisions relating to civil law in the Nepalese legal framework are only developed in reference to a deceased person, with no consideration for individuals who have disappeared. For instance, provisions concerning property law state that inheritance is passed onto the inheritor after the bequeathed of the property is dead.⁷⁹ Under Nepali inheritance law, the ancestral property cannot be passed on to other family members

⁷⁵ Government of Nepal, Bureau of Statistics, “Nepal Living Standards Survey 2010/11 Vol II” (November 2011): 3. http://cbs.gov.np/wp-content/uploads/2012/02/Statistical_Report_Vol2.pdf.

⁷⁶ ICTJ, “The Disappeared and Invisible”, op. cit., p. 6.

⁷⁷ Nina Evason, “Family in Nepalese Culture,” *Cultural Atlas*, 2017, available at <https://culturalatlas.sbs.com.au/nepalese-culture/nepalese-culture-family>.

⁷⁸ These expressions refer to work on construction sites. Women had never previously been seen at construction sites as laborers and it was unimaginable for women to work there. See Punam Yadav, “White Sari - Transforming Widowhood in Nepal,” In: *Gender, Technology and Development*, vol. 20, no. 1, SAGE Publications India, 2016 (White Sari-Transforming Widowhood in Nepal), available at <https://doi.org/10.1177/0971852415618748>.

⁷⁹ National Civil Code, Chapter on Inheritance, Section 1 and 2.

without evidence of the owner's death.⁸⁰ The only exception is if a person has been missing for at least 12 years, at which point they can be presumed dead.⁸¹ Landownership is not only required as collateral for loans but also gives households a source of revenue and food. However, the proportion of women registered as owners of land holdings was low during, and in the immediate aftermath, of the conflict.⁸² This meant that many women were placed in a difficult situation where the only way for them to access the much-needed land and assets was by declaring their loved ones dead.

46. The issue of land inheritance becomes even more complicated if the land has already been passed on in full, or partitioned among, co-inheritors before the disappearance. In the ICTJ survey, this was the case for just over a quarter of the respondents who expected to inherit ancestral land.⁸³ In some of these cases, land titles either included the name of the wife of the disappeared or the father-in-law had transferred his portion to the wife after his son's disappearance.⁸⁴ However, in many cases, the wives could only access the land they were entitled to by claiming it from their father-in-law, potentially adding another layer of bureaucracy and sometimes tension with their husband's family.⁸⁵ In some cases, after the death of parents in law, women had difficulties in transferring the land in their name as it required a death certificate of the disappeared husband.⁸⁶
47. Additionally, the Banking and Financial Institution Act, 2017 regarding claims on the bank deposit of a deceased states that the transfer of a bank account is only possible after delivering a death certificate issued by the concerned Governmental authority on the proof of death.⁸⁷ While declaring a loved one 'dead' is a traumatic process and does not reflect the ongoing nature of an enforced disappearance while the victim's fate and whereabouts remain unknown, many women opted to do this to have access to land or bank accounts and, as already mentioned above, even to receive 'single women allowance', the monthly financial assistance provided to the widows, but not to the wives of forcibly disappeared persons as per the Government's rules.⁸⁸ These incidents undermine the efforts of family members, disproportionately women, who are attempting to establish the fate and whereabouts of their disappeared relatives.⁸⁹

---

⁸⁰ ICTJ, "Beyond Relief", p. 7.

⁸¹ Evidence Act 1974, Section 32, "Burdening of proving that a person is Alive: Provided that, when the question is whether a person is alive or dead, it is proved that such person has been not been heard of for a period of twelve years by those who would naturally have heard of him/her if he/she had been alive, the burden of proving that he/she is alive is shifted to the person who affirms it."

⁸² According to figures from the International Organization for Migration (IOM), women in Nepal controlled just 10.8% of land holdings in 2001. See IOM, "Barriers to Women's Land and Property Access and Ownership in Nepal," August 2016, available at https://www.iom.int/sites/g/files/tmzbd1486/files/our_work/DOE/LPR/Barriers-to-Womens-Land-Property-Access-Ownership-in-Nepal.pdf.

⁸³ ICTJ, "Beyond Relief", op. cit. p. 7.

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ Ibid, p. 6.

⁸⁷ Banking and Financial Institution Act, 2017, Section 111.

⁸⁸ See para. 34 above.

⁸⁹ WGEID, General Comment on Women and Enforced Disappearance, op. cit., para. 17.

It also hinders women's search for disappeared persons, without offering another viable course of action, which is a violation of the obligations set forth, among others, in Article 3 of the Declaration on the Protection of all Persons from Enforced Disappearance.⁹⁰

E.1.2. Expenses during the search for the loved ones

48. The search for information regarding the fate and whereabouts of a disappeared loved one can also generate greater financial burdens for the women left behind. To gather information, it may be necessary to take multiple travels to police stations, army barracks and the homes of witnesses, all of which come with associated travel costs and might also entail security issues. Some families have been searching for more than twenty years, consuming time that may otherwise be used to generate income.

"We (the family) had to go to so many places to search for our loved one. A lot of the amount of money provided by the Government as an interim relief was spent on the expenses of the search for our loved ones or to cover health expenses."

FGD-3, Victim (Wife), Banke, 4 June 2023

49. Women from outside the capital city of Kathmandu on multiple occasions travelled to protest against the Government's lack of action to establish the fate and whereabouts of their forcibly disappeared loved ones. Although these travels were supported by the political parties they were affiliated with, there were some personal expenses. One victim reported around 10,000 Nepalese rupees (around 76 US dollars) for a trip to Kathmandu that lasted 19 days, which were mostly taken as loans.

50. The research conducted by the HRJC also uncovered stories of extortionists and con artists seeking to take advantage of the despair of the family of forcibly disappeared persons and prey on vulnerable women by demanding bribes or subjecting them to complex, continuous scams.

"My father-in-law was reached out by someone called Rajendra Srivastav, who told him that his son (my husband) was in Chisapani barracks and asked Nepalese rupees 5,000 (around 38 US dollars) for this information and my father-in-law gave this money to him. [The information was false]".

FGD-1, Victim (Wife), Bardiya, 5 June 2023

"During my search for my husband, I used to helplessly seek help from the local cadres of the political parties and landlords. In one such instance, a landlord told me that if I give him Nepalese rupees 25,000 (around 190 US dollars), he will make a phone call to the security forces to release my husband. I had no money to give him and on a third meeting, he brutally told me, "Your husband has already been killed and now go and do the funeral of your husband."

KII-2, Victim (Wife), Bardiya, 5 June 2023

⁹⁰ Ibid.

F. Social impact

51. The term “half-widows” is sometimes used to capture the plight of wives of the disappeared.⁹¹ Though widows are already incredibly disadvantaged in traditional Hindu culture, wives of forcibly disappeared men are treated as neither fully a widow nor a wife.⁹² This situation of limbo,⁹³ also explained in paragraphs 52 to 61 below, means that many women suffer double discrimination and balance multiple, contradictory social and cultural pressures.

F.1. The family

52. Family problems following an enforced disappearance have been widely reported by researchers, the major cause being economic issues.⁹⁴ After the loss of the family breadwinner, in-laws facing financial trouble may view their daughter-in-law as a burden.⁹⁵

53. Within traditional families, young women are dependent for their status within the family on their husband or their children, notably boys and, when young husbands disappear, the wives struggle as their status is not well established in the family.⁹⁶ Research suggests that the daughter-in-law may be seen as a danger to ancestral property inheritance through the children if there is disagreement in the family, leading to increased tension and family conflict. In these cases, the fathers-in-law were hesitant to pass on land titles⁹⁷ for fear that the daughter-in-law would take them away if she remarries.

“I am from the Eastern region of the country and my husband is from Darchula, a Western region, and in-laws always considered me as an outsider. I could not stay in Darchula after my husband was forcibly disappeared because the family did not treat me well. I lived in Banke with my aunt’s house and helped her in household chores to sustain my family’s living. In my absence at my husband’s place, my brother-in-law took the support of a local Government authority and removed my name from the list of recipients of interim relief. Later, when I learned about it, I went to Darchula and corrected the list.”

FGD-5, Victim (Wife), Banke, 4 June 2023

54. According to research conducted by ICTJ in 2013, some women have been blamed for the family’s hardship and the disappearance itself due to their alleged “bad karma” – a Hindu

---

⁹¹ ICTJ, “Beyond Relief”, p. 8.

⁹² Ibid.

⁹³ Punam Yadav, *White Sari - Transforming Widowhood in Nepal*, op. cit.

⁹⁴ Ibid.

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ International Committee of the Red Cross, *Families of Missing Persons in Nepal: A Study of their Needs*, 2009, p. 24, available at <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/2011/families-of-missing-persons-nepal-report.pdf>.

⁹⁷ See paragraphs 33-34; 46 for similar experiences.

belief in a negative cycle of cause and effect.⁹⁸ In some extreme cases, the wife of a forcibly disappeared person has been the target of witchcraft accusations. In Nepal, widows or any woman perceived to be living outside of social norms are especially vulnerable to such claims as a means to assign blame to other's misfortune.⁹⁹ For example, one woman in Baglung informed ICTJ that her sister-in-law had accused her of practicing witchcraft after her buffalo's milk production dropped.¹⁰⁰ Although Witchcraft Allegation (Offence and Punishment) Act, 2014 criminalizes the acts of accusing someone of practicing witchcraft and subjecting the accused to cruel, inhuman, and degrading treatment, such instances still occur regularly and have been found to be committed by members of the local Government representatives.¹⁰¹ Furthermore, despite being criminalized, they are still subjected to mediation without legal proceedings.¹⁰²

F.2. The community

55. Women frequently faced being viewed differently and treated with suspicion by their communities in the immediate aftermath of an enforced disappearance. As mentioned above, the disappearance of the family's main breadwinner forced many women to suddenly venture out of the house to find work or search for their husbands and participate in events organized by civil society organizations, which were frequently viewed with suspicion by others. Women are normally excluded from a public role and interaction with non-family male members are viewed as socially unacceptable in many communities.¹⁰³ Once they started to search for their relative or attended advocacy activities of NGOs, they were accused by neighbours of leaving the house to go meet other men or questioned about the source of their earnings. Indeed, almost all women interviewed by the HRJC reported being avoided, cursed, insulted, teased, humiliated, discriminated against, disregarded, spat at, and laughed out, by members of their community in some form. They also reported being blamed for allegedly bringing bad luck and considered despicable and impure- to the extent where people refrained from eating the food touched by these women.
56. Despite this initial treatment, some of the women did report an improvement in recent years. One woman suggested that it was because it is far more common nowadays for women to do labour work. Another woman said that people stopped insulting her after civil society organizations and various networks conducted meetings and mediation in the

---

⁹⁸ ICTJ reported instances of wives being blamed by in-laws for the death of their husbands in Kailali, Kanchanpur, Surkhet and Siraha. See ICTJ, "Beyond Belief", op. cit.

⁹⁹ Some groups in Nepal still believe in witchcraft. The accused are almost invariably women, usually older people with low socioeconomic position and widows, especially Dalits, or members of other marginalised groups. See Asian Human Rights Commission, "Nepal: Witchcraft as a Superstition and a Form of Violence Against Women in Nepal," 2011, available at www.humanrights.asia/opinions/columns/AHRC-ETC-056-2011.

¹⁰⁰ ICTJ, "Beyond Relief", op. cit., p. 9.

¹⁰¹ See Amrita Anmol, CIJ Nepal, Rupandehi women continue to face abuse on witchcraft charges, with local unit officials' complicity, available at <https://cijnepal.org.np/witchcraft/>.

¹⁰² Ibid.

¹⁰³ ICTJ, "Beyond Relief", op. cit., p. 13.

community. In the meeting, she said that “they had a conversation about why single women should not be disgraced”.

57. There have been reports of the larger community and family members putting pressure on the wives of forcibly disappeared persons to declare their loved ones dead.¹⁰⁴ Though Hindu culture does not generally perceive the disappeared as equivalent to the dead, ICTJ research found that this was not the case for conflict-era disappearances.¹⁰⁵ As a result, the wives of forcibly disappeared persons may face pressure from neighbours to perform funeral rituals that will ensure their husband’s spiritual liberation and preserve the social order. Some have even been ostracized by the community and excluded from public ceremonies for not performing the funeral rituals. One woman told the HRJC:

“When my daughters and grandson became sick multiple times, we went to a witch doctor¹⁰⁶, who told us that the reason for all the sufferings is because I had not performed the funeral rituals of my husband. Although I don’t want to perform the ritual, relatives keep forcing me to do so and tell me I will be responsible if any bad incident happens in the family. I am now reconsidering my decision and may soon opt to have final rites.”

KII-3, Victim (Wife), Bardiya, 6 June 2023

58. In Nepal, married women enjoy an elevated social status that is made visible by wearing bangles, a red sari and *sindhur* (red powder in the hair).¹⁰⁷ When a wife enters widowhood, she is expected to remove these symbols and wear white robes, resulting in a loss of privileges and a form of “social death”.¹⁰⁸ However, wives of those forcibly disappeared are frequently hesitant to remove these social markers of marriage out of loyalty to their husbands or reluctance to lose the advantages of married status.¹⁰⁹ At the same time, those who retain them occasionally face stigma and mistrust.¹¹⁰

“Immediately after my husband’s disappearance, I used to get questioned on wearing bangles, *tika*, and *pote* (a beaded necklace worn by Hindu married woman). The neighbours used to reprimand me for wearing it even though my husband had died. I used to get upset and question them if they knew when and how my husband had died. Things have changed now and they have stopped telling me such things.”

FGD-1, Victim (Wife), Bardiya, 5 June 2023

¹⁰⁴ See the testimony below para. 57 (as an example).

¹⁰⁵ ICTJ, “Beyond Relief”, p. 9.

¹⁰⁶ A witch doctor is believed to be a healer who treats ailments believed to be caused by witchcraft. It is practiced and believed by some ethnic communities in Nepal.

¹⁰⁷ Punam Yadav, *White Sari - Transforming Widowhood in Nepal*, op. cit.

¹⁰⁸ Simon Robins, “Ambiguous loss in a non-Western context: Families of the disappeared in post-conflict Nepal,” *Family Relations*, vol. 59, 2010, p. 256.

¹⁰⁹ ICTJ, “The Disappeared and Invisible”, op. cit., p. 9.

¹¹⁰ *Ibid.*

59. The wives of the disappeared may also be called upon to replace their husband in fulfilling earning responsibilities of the husband. Women also were forced to do labour jobs that added a substantial burden to their already heavy child-care responsibilities.

“When my husband disappeared, I started doing labour jobs to make the ends meet for my family. During that time, (around 20 years ago) only men used to do labour jobs. In my workplace, there were around 7 men but no female, except me. I used to be alone and hesitant while carrying stones, but I had to do it to earn money.”

KII-3, Victim (Wife), Bardiya, 6 June 2023

60. Wives of the disappeared also encounter criticism, questioning, and pressure regarding remarriage, especially if they are still relatively young. In some districts, remarriage is viewed negatively by the community as a betrayal of the absent husband.¹¹¹ Women who remarry in these areas are consequently stigmatized by their in-laws or instead remain trapped in families that may resent their presence. In contrast, ICTJ research found that remarriage is viewed more favourably in other districts and local cultures.¹¹² In these areas, women who chose to remarry may be stigmatized for not having an accepted social identity, existing somewhere between widowed, divorced or single.¹¹³ In a survey conducted by ICTJ, a quarter of the women interviewed who remarried had experienced pressure to do so.¹¹⁴

61. Reportedly, women who do not remarry face unwanted attention and sexual harassment from local men. They are typically more vulnerable to abuse and sexual violence, even from male family members.¹¹⁵

F.3. Search, solidarity, strength and activism

62. Enforced disappearances have also created solidarity among women who refuse to be victimized due to their condition by instead positioning themselves as makers of social change.

“The aftermath of the conflict resulted in federalism and secularism in the country. However, it has not created a space for women to remove the knots of pain in their hearts caused by the conflict. To address such pain, we have united to create a victims’ network.”

KII-6, Victims’ Leader, Kathmandu, August 2022

“Civil society organizations like the HRJC have supported us in our legal fight and struggle for justice for our beloved one. This has strengthened me to support my mother, as equally as a son would.”

KII-3, Victim (Daughter), Kathmandu, August 2022

¹¹¹ Ibid.

¹¹² Ibid.

¹¹³ Ibid.

¹¹⁴ Ibid.

¹¹⁵ ICTJ, “The Disappeared and Invisible”, op. cit., p. 9.

"I feel happy when I attend advocacy programs of non-government institutions, like the HRJC's. At home, I feel alone, suffer and cry in the room, but seeing many victims like me empowers me to speak against injustice."

FGD-4, Victim (Wife), Banke, 4 June 2023

"When my husband was forcibly disappeared, I started searching for him and in the quest also met with several other women who were searching for their loved ones. During the protests against the Government in Kathmandu, we used to be each other's support and place of solace. I also supported women to file writ petitions of *habeas corpus* to locate their loved ones. I didn't want more victims of enforced disappearance as I knew the consequences of living with it."

KII-4, Victim (Wife), Kathmandu, August 2022

63. It is noteworthy that while some victims immediately opted for legal remedies through writ petitions, many others, especially in the rural areas, did not know how to lodge a complaint before judicial mechanisms.

"I was detained in around 2004, while searching for my disappeared father. My sister filed a writ petition of *habeas corpus* in Court, which led to my release. I did not care about my detention and always concentrated on my father's search. I and my sister used to follow up on all the legal steps taken to find my father and since we did not have money, we used to walk miles to reach the Courts. We later even submitted a complaint on the case to the UN Human Rights Committee."

- KII-3, Victim (Daughter), Kathmandu, August 2022

G. Psychological and physical impact

64. It is critical to recognize the harm that enforced disappearances cause to women's mental health. Despair, suicidal thoughts, anxiety, rage, constant alertness, and interrupted sleep are among the most common symptoms faced by the indirect victims of enforced disappearance.¹¹⁶ The stress of an enforced disappearance frequently manifests physically, such as through persistent fatigue¹¹⁷ or pain.¹¹⁸ Even mental impairment has been documented by some women in Nepal.¹¹⁹ If left untreated, physical and mental

¹¹⁶ Pauline Boss, *Ambiguous Loss*, available at [https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736\(02\)11815-0/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(02)11815-0/fulltext).

¹¹⁷ Franc Kernjak (edited), *Families of Victims of Involuntary Disappearance et al. "And They Shall Cry No More... Enforced Disappearances in the Philippines and the Struggle for Truth and Justice."* In *We Need the Truth: Enforced Disappearances in Asia*, 2011, p. 110.

¹¹⁸ Simon Robins, "Towards Victim-Centred Transitional Justice: Understanding the Needs of Families of the Disappeared in Post conflict Nepal", *International Journal of Transitional Justice* 5(1), 2011, pp. 75–98.

¹¹⁹ *Ibid.*

health problems can develop into more serious conditions such as heart disease and psychosis.

65. The effect on children’s mental health as a result of intergenerational trauma cannot be underestimated either. The HRJC documented instances of grandchildren continuing to ask about the existence or whereabouts of their grandfather, decades after the enforced disappearance took place. Meanwhile, a wife described to the HRJC how her daughter was bullied at school after the sudden disappearance of her husband. Her classmates would ask her where her father was, remarks which “made [her] hurt.” Years later, even after the daughter has grown up, her mother reported that the “pain is still there.” As one victim supported by the HRJC put it, “enforced disappearance is a continuous process” that does not end with the wife or mother.

“We, the relatives of forcibly disappeared persons experience double suffering. We had financial difficulties on the one hand and on the other we are living in the hope that our loved ones might return one day. When Dashain (a major Hindu festival in Nepal) arrives, we are always hoping that they might return; if anyone knocks on our door at night, we always hope that our loved ones might have returned. We are living in hope like living between two stones.”

FGD-4, Victim (Wife), Banke, 4 June 2023

66. Some of the women interviewed by the HRJC also experienced physical health problems that could be directly linked to the enforced disappearance of their loved one. For instance, one woman was suffering from backbone problems, pain, and head ailments as a direct result of the labor work she continues to do to support her family after the loss of the main breadwinner. She never prioritised her health expenses due to a lack of money. There are many other victims living with physical ailments without receiving any support from the Government.

“I was recently diagnosed with cancer and needed to undergo medical scans, which was possible after economic support from a non-governmental organization. I do not know how I will bear other health expenses for my treatment.”

FGD-5, Victim (Wife), Banke, 4 June 2023

67. Women facing physical and mental health problems in Nepal are particularly at risk due to unequal access to healthcare. Many women interviewed by the HRJC complained about the expensive cost of medicines in Nepal and being unable to afford necessary treatment. This issue has been further compounded by the additional financial hardship the women have faced after their husbands or sons were forcibly disappeared. With no psychological program in place and specific health programs directed at the victims of enforced disappearance, the Government has failed in ensuring accessible and effective physical as well as mental well-being of the victims of enforced disappearance.

H. Conclusions

68. Women victims have suffered dreadful economic, social, psychological, and physical consequences as a result of the enforced disappearance of their relatives, often those who were breadwinners or earned more, were more literate, and had greater access to justice. Despite living with acute economic, psychological, physical, and other difficulties; women were found always prioritizing issues related to others before themselves.
69. Upon the enforced disappearance of their loved one, women suddenly had to present themselves before the authorities, having to interact mostly with men, and yet they have been found to be the trailblazer of search missions to find their loved ones. They have also played the role of mediators and peace-makers, and advisors to other victims in seeking justice, as well as supporters to each other. Many became activists in the pursuit of justice.
70. Despite the grave consequences of enforced disappearance for women, in Nepal there have been very few studies – not to mention policies – characterised by a gendered lens to read and address the situation. In fact, Nepalese State officials have been found insensitive and non-trained on several occasions.
71. This submission hence focuses on women’s perspective and it is mostly aimed at urging the mandate-holders of the Special Procedures seized to call on the Government of Nepal to pay specific attention to the issues concerning women victims and the specific difficulties they have to face, adequately addressing the concerns of the victims.

I. Request to the Special Procedures

72. Through this submission, the HRJC calls on the UN Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances, the UN Special Rapporteur on Violence against Women and Girls, its Causes and Consequences, the UN Special Rapporteur on the Promotion of Truth, Justice, Reparation and Guarantees of Non-Recurrence, the UN Special Rapporteur on Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, the UN Working Group on Discrimination against Women and Girls, and the Independent Expert on the Enjoyment of All Human Rights by Older Persons to address the Government of Nepal, raising these concerns, recalling its international obligations and making recommendations.
73. In particular, the Government of Nepal should answer to the following questions:
  - What is the actual status and tentative timeline to bring the TRC Act in line with international standards and the decision of the Supreme Court?
  - How does Nepal ensure to address gendered impacts of the enforced disappearance in the country? Provide a list of measures adopted by the Government of Nepal to ensure the specific needs of women victims of enforced disappearances are addressed.
74. Finally, HRJC calls on the mandate-holders to issue a statement and call on Nepal to:

- expedite necessary processes for the appointment of independent and impartial members, ensuring gender experts, to the CIEDP with a clear mandate and timeline for a gendered analysis and actions oriented to address the problems of women victims of enforced disappearance.
- ensure that obstacles to finding 'truth' on the fate and whereabouts of forcibly disappeared persons are removed, including through the amendment of the TRC Act to bring in line with international standards and the decision of the Supreme Court of Nepal, and ensuring access of professionals to conduct investigation, exhumation, and identification of the mortal remains and return them to their families.
- ensure that the CIEDP applies bottom-up approach in addressing the needs and concerns of the women victims of enforced disappearance, guaranteeing wide consultations with victims, among others.
- ensure the removal of all legal and policy-related obstacles that prevent women's access to their economic, health, social, legal and other related rights.
- publish a report on the gendered analysis of the conflict in consultation with victims and their representative organisations, CSOs and NGOs.

75. Recall to the Government of Nepal to address longstanding invitations of the WGEID, the Special Rapporteur on the Promotion of Truth, Justice, Reparation and Guarantees of non-Recurrence and the Working Group on Discrimination Against Women and Girls and allow them to carry out country visits to Nepal.

Acknowledgments

The HRJC team, consisting of Salina Kafle, Executive Director, and Ojaswi K.C., Human Rights Officer, led the research and submission efforts. HRJC extends grateful recognition to its volunteer, Georgia Bentley for her support in the preparation of the submission. We highly appreciate Advocate Basanta Gautam, a legal practitioner from the HRJC roster, for invaluable support in conducting field research across Banke and Bardiya districts.

HRJC wishes to convey heartfelt thanks to the Senior Legal Adviser at TRIAL International for her meticulous review and insightful feedback on the report. The research and publication of this report were made possible with the generous contribution of MISEREOR.

About HRJC

Human Rights and Justice Centre (HRJC) improves access to justice for victims of human rights violations in Nepal such as, torture, enforced disappearance, extrajudicial executions and conflict related sexual violence. HRJC provides free legal support to victims regardless of their background, religious or political affiliation. Through a network of trusted Nepalese human rights lawyers, it litigates cases domestically and internationally to end impunity and enforce the rule of law.

Contact details:

Jwagal-10, Lalitpur, Nepal

contact@hrjc.org.np

+977 9819033495

बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यबाट नेपालका महिलामा परेको प्रभाव

सम्बन्धी

प्रतिवेदन

ह्युमन राईट्स एंड जस्टिस सेन्टर (एचआरजेसी) द्वारा

बलपूर्वक वा अस्वैच्छिक रूपमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय कार्य समूह
महिलाविरुद्धको हिंसा, यसका कारण र परिणामसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विशेष प्रतिवेदक
सत्य, न्याय, परिपूरण र पुनरावृत्ति नहुने प्रत्याभूतिको प्रवर्द्धनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विशेष प्रतिवेदक
यातना तथा अन्य क्रुर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विशेष प्रतिवेदक
महिला तथा बालिकाविरुद्धको भेदभावसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय कार्य समूह

र

ज्येष्ठ नागरिकको सम्पूर्ण मानव अधिकार उपभोगसम्बन्धी स्वतन्त्र विज्ञ

समक्ष प्रस्तुत

३० अगष्ट २०२३

विषयसूची

क. नेपालमा बलपूर्वक वेपत्ता पारिने कार्यको सन्दर्भ.....	१
क.१. बलपूर्वक वेपत्ता पारिने कार्यलाई सम्बोधन गर्ने सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्र.....	२
ख. विधि	५
ख.१. फिल्ड (क्षेत्रगत) अध्ययन	६
ख.२. डेस्क अध्ययन	७
ग. नेपालमा बलपूर्वक वेपत्ता पारिने कार्यबाट पीडित महिलाहरू	७
घ. बलपूर्वक वेपत्ता पारिने कार्यका पीडितहरूलाई सहयोग गर्न सरकारबाट भएका प्रयासहरू.....	८
घ.१. 'सत्य' को खोजी.....	८
घ.२. पीडितलाई अन्तरिम राहत	९
घ.२.१. अन्तरिम राहत प्राप्तिका लागि आवेदन प्रक्रिया	१२
घ.२.२. रकम वितरण	१५
घ.२.३. अन्य सेवा तथा सरोकार	१६
ङ. पीडित महिला र बालिकामा परेको प्रभाव.....	१८
ङ.१. आर्थिक प्रभाव.....	१८
ङ.१.१. जग्गा र सम्पत्तिमा पहुँच	२०
ङ.१.२. प्रियजनको खोजीमा लाग्ने खर्च	२१
च. सामाजिक प्रभाव.....	२३
च.१. परिवार	२३
च.२. समुदाय	२४
च.३. खोजी, ऐक्यबद्धता, सामर्थ्य र सक्रियता	२७
छ. मनोवैज्ञानिक तथा शारीरिक प्रभाव.....	२९
ज. निष्कर्ष	३०
झ. विशेष संयन्त्र (Special Procedures) समक्ष अनुरोध.....	३१
धन्यवाद.....	३३
एचआरजेसीको बारेमा	३३

क. नेपालमा बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यको सन्दर्भ

१. फेब्रुअरी १९९६ देखि नोभेम्बर २००६ सम्मको अवधिमा नेपाल राज्यको सुरक्षाबल र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी-माओवादी (यसपछि, “नेकपा-माओवादी” भनिएको) विद्रोहीबीचको आन्तरिक सशस्त्र द्वन्द्वबाट ग्रस्त रह्यो । विस्तृत शान्ति सम्झौता (यसपछि, “शान्ति सम्झौता” भनिएको) मा हस्ताक्षर भएपछि द्वन्द्व अन्त्य भयो । मानव अधिकारका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय उच्चायुक्तको कार्यालयले द्वन्द्वको अवधिमा राज्य र विद्रोही दुवै पक्ष अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय र मानव अधिकार कानूनको कुल ९,००० वटा उल्लङ्घनका घटनाका लागि जिम्मेवार रहेको अनुमान गरेको छ ।^१ सो अवधिमा बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यलगायत मानव अधिकारको घोर उल्लङ्घनका घटना एउटा व्यापक र सुनियोजित अभ्यास बन्यो ।^२ द्वन्द्व समाप्त भएको १७ वर्षभन्दा बढी समय बितिसक्दा पनि यी उल्लङ्घनका घटनाले बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूका श्रीमती र अन्य धेरै महिला आफन्तहरू सहित द्वन्द्वका जीवितहरूलाई अभैसम्म असर गरिरहेको छ ।
२. व्यक्तिलाई बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी घटना सन् २००२ र २००४ को बीचमा अत्यधिक बढ्यो ।^३ बलपूर्वक वा अस्वैच्छिक रूपमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय कार्य समूह (यसपछि, “बेपत्ता सम्बन्धी कार्य समूह” भनिएको) द्वारा प्रकाशित गरेको प्रतिवेदनले यस्ता अधिकांश घटनाका लागि राज्य पक्षलाई जिम्मेवार ठहर्‍याएको छ ।^४ साथै, बेपत्ता सम्बन्धी कार्य समूहले बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यको सबैभन्दा सामान्य तौर-तरिकामा अज्ञात सुरक्षाकर्मीहरूले माओवादी सङ्गठनका सदस्य वा समर्थक भएको आशंकाका व्यक्तिको गिरफ्तार गरी सेनाको ब्यारेकमा सम्पर्कविहीन अवस्थामा राखेर बारम्बार दुर्व्यवहारको शिकार बनाउने गरिएको बताएको छ ।^५ यसबाहेक राज्यसँग सहकार्य गरेको आशंकाका सर्वसाधारणलाई अपहरण गर्ने कार्यमा^६ तत्कालीन नेकपा-माओवादी^७ पनि जिम्मेवार छ । सन् २००५ मा नेपाल भ्रमणका क्रममा यातनासम्बन्धी विशेष प्रतिवेदनले ठूलो सङ्ख्यामा बलपूर्वक बेपत्ताका पारिएका

^१ मानव अधिकारका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय उच्चायुक्तको कार्यालय (ओएचसिएचआर), “नेपाल द्वन्द्व प्रतिवेदन”, २०१२, पृ. १३, https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/NP/OHCHR_Nepal_Conflict_Report2012.pdf मा उपलब्ध छ ।

^२ बलपूर्वक वा अस्वैच्छिक रूपमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय कार्य समूह (बेपत्ता सम्बन्धी कार्य समूह) ले नेपाललाई पछिल्ला दुई वर्ष (२००३ र २००४) मा सबैभन्दा धेरै नयाँ बेपत्ता व्यक्ति रहेको राष्ट्रका रूपमा चित्रण गरेको छ । बेपत्ता सम्बन्धी कार्य समूहको प्रतिवेदन हेर्नुहोस् । UN Doc. E/CN.4/2005/65, 23 December 2004 “बेपत्ता सम्बन्धी कार्य समूह, Country Visit Report 2004”, अनुच्छेद २५ ।

^३ पूर्वोक्त, अनुच्छेद ७ ।

^४ पूर्वोक्त, अनुच्छेद १४ ।

^५ यसअघि उल्लेखित नेपाल द्वन्द्व प्रतिवेदन, पृ. ११६; यसअघि उल्लेखित “बेपत्ता सम्बन्धी कार्य समूह, Country Visit Report 2004”, अनुच्छेद २७ ।

^६ यसअघि उल्लेखित बेपत्ता सम्बन्धी कार्य समूह, Country Visit Report 2004, अनुच्छेद २५ हेर्नुहोस्; राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग (मानवअधिकार आयोग), “नेपालमा बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको स्थिति सम्बन्धी संक्षिप्त प्रतिवेदन”, पृ. ८ हेर्नुहोस् । मानवअधिकार आयोगको अभिलेखमा रहेका ८३५ वटा घटनामध्ये २१९ वटा नेकपा-माओवादीद्वारा “बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका” घटना हुन् ।

^७ नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) (नेकपा (माओवादी)) पछि एकीकृत नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) (एनेकपा (माओवादी)) भनेर चिनिन थाल्यो, जुन आजसम्म कायम छ । यस निवेदनको प्रयोजनका लागि सो पार्टीलाई नेकपा-माओवादी भनिएको छ ।

घटनाहरू जानकारीमा आएको उल्लेख गर्दै बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यको यातनासँग अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको बताए ।^९ उनले विद्यमान कानून^९ र अभ्यासको चित्रण गर्दै प्रमुख जिल्ला अधिकारी (यसपछि, “प्र.जि.अ” भनिएको) ले अक्सर व्यक्तिहरूलाई थुनामा राख्नुपर्ने मागको जायज कारण वा सन्दिग्धको शारीरिक अवस्थाबारे कुनै सोधपुछ नगरी प्रणालीगत रूपमा निवारक नजरबन्दलाई अन्धाधुन्ध सदर गर्ने गरेको उल्लेख गरे ।^{१०}

३. सन् २००८ मा मानव अधिकारका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय उच्चायुक्तको कार्यालय (त्यसपछि, “ओएचसिएचआर” भनिएको) ले बर्दिया जिल्लामा भएका बेपत्ता र यातनाका कथित घटनाहरूका सम्बन्धमा आफ्नो निष्कर्ष सहितको प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्‍यो । बर्दिया द्वन्द्वसँग सम्बन्धित सबैभन्दा धेरै बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरू रहेका जिल्लामध्ये एक हो । ओएचसिएचआरको अभिलेखअनुसार, राज्यबाट बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूमा बर्दिया जिल्लाको जनसङ्ख्याको ५२ प्रतिशत हिस्सा ओगटेका थारु आदिवासी समूहका ८५ प्रतिशत अर्थात् १३५ जनाभन्दा बढी छन् ।^{११}

क.१. बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यलाई सम्बोधन गर्ने सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्र

४. शान्ति सम्झौता र सन् २००७ को अन्तरिम संविधानले द्वन्द्वका क्रममा राज्य र विद्रोही दुवै पक्षबाट भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनालाई सम्बोधन गर्न नियमित अदालतको क्षेत्राधिकारभित्र नपर्ने (गैर सरकारी) सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्रको स्थापना गर्ने परिकल्पना गरेको छ । यस अन्तर्गत सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग^{१२} र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग^{१३} रहेका छन् । शान्ति सम्झौता र

^९ यातना सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विशेष प्रतिवेदक, राष्ट्रसङ्घीय दस्तावेज, E/CN.4/2006/6/Add.5, २००६ जनवरी ९, अनुच्छेद २२ हेर्नुहोस् ।

^९ आतंककारी तथा विध्वंससात्मक कार्य (नियन्त्रण र सजाय) अध्यादेश (टाडो), २००४ पारित भई बनेको ऐनले निवारक नजरबन्दा राख्ने पूर्ण अधिकार प्रदान गर्‍यो । उक्त टाडोले न्यायिक छानविनविना वैयक्तिक स्वतन्त्रबाट वञ्चित गर्दै वर्षभरि थुनामा राख्न अनुमति दिनुलाई चिन्ताजनक भनिएको थियो । यसअघि उल्लेखित बेपत्ता सम्बन्धी कार्य समूह, Country Visit Report 2004, अनुच्छेद ४५ र ४८ हेर्नुहोस् ।

^{१०} यसअघि उल्लेखित बेपत्ता सम्बन्धी कार्य समूह, Country Visit Report 2004, अनुच्छेद ४५ हेर्नुहोस् । यसअघि उल्लेखित यातना सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विशेष प्रतिवेदक, प्रतिवेदन, अनुच्छेद २२ हेर्नुहोस् ।

^{११} ओएचसिएचआर, बर्दिया जिल्लामा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित व्यक्ति बेपत्ता, डिसेम्बर २००८, पृ. ११ हेर्नुहोस्, https://nepal.ohchr.org/en/resources/Documents/English/reports/HCR/2008_12_19_Bardiya_Report_E.pdf मा उपलब्ध छ ।

^{१२} शान्ति सम्झौता २००६ नोभेम्बर ३१ मा सम्पन्न गरियो र यसले उच्च स्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग (सत्य निरूपण आयोग) स्थापना सम्बन्धी व्यवस्था गर्‍यो । “(.....) युद्धका क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा सत्य अन्वेषण गरी समाजमा मेलमिलापको वातावरण सिर्जना गर्न” – खण्ड ५.२.३, शान्ति सम्झौता । २००७ जनवरी १५ मा जारी नेपालको अन्तरिम संविधानले बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको व्यक्तिका पीडित परिवारलाई राहत उपलब्ध गराउनु राज्यको कानुनी दायित्व भएकोमा जोड दिएको छ, भाग ४, अनुच्छेद ३३ (र अन्य) ।

^{१३} शान्ति सम्झौताले युद्धका क्रममा दुवै पक्षद्वारा बेपत्ता पारिएका र मारिएका व्यक्तिहरूको नाम र ठेगाना सार्वजनिक गरी त्यसको जानकारी सम्बन्धित परिवारजनलाई पनि दिन सहमत भएको उल्लेख गरेको छ । पूर्वोत्तर, खण्ड ५.२.३; अन्तरिम संविधानले बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको व्यक्तिका पीडित परिवारलाई राहत उपलब्ध गराउनु राज्यको कानुनी दायित्व भएकोमा जोड दिएको छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २००७ जनवरी १५, २००७, भाग ४, अनुच्छेद ३३ (र अन्य) ।

अन्तरिम संविधान दुवैले द्वन्द्वसँग सम्बन्धित घोर मानव अधिकार उल्लङ्घनका दोषीहरूलाई जवाफदेही बनाउने र दण्डहीनताविरुद्ध लड्ने प्रतिबद्धतालाई उल्लेखनीय रूपमा समेटेका छन्।^{१४} सन् २००७ मा नेपालको सर्वोच्च अदालतले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको अवस्था र उनीहरू कहाँ छन् भन्ने सम्बन्धमा छानविन गरी दोषीहरूलाई कारवाहीको दायरामा ल्याउन गर्न सरकारलाई एक स्वतन्त्र आयोग गठन गर्न आदेश दिएको थियो।^{१५} सो आदेश जारी भएको लामो समयपछि सन् २०१४ मा मात्रै 'बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०१४' (यसपछि "बेपत्ता, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप ऐन" भनिएको) पारित गरियो भने फेब्रुअरी २०१५ मा आएर सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग (यसपछि "सत्य निरूपण आयोग" भनिएको) र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग (यसपछि "बेपत्ता छानविन आयोग") जारी भए। बेपत्ता छानविन आयोगका अध्यक्ष र सदस्यहरू राजनीतिक दलहरूद्वारा^{१६} छनौट गरी अपारदर्शी ढङ्गमा नियुक्त गरियो।^{१७}

५. सन् २०२० मा बेपत्ता छानविन आयोगले बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको भनिएका २,५०६ जना व्यक्तिको सूची^{१८} सार्वजनिक गर्‍यो। तर, उनीहरूको अवस्था के छ र उनीहरू कहाँ छन् भन्ने बारेमा कुनै विवरण उपलब्ध गराइएन र आजसम्म ती घटनाको छानविन गरी कसैलाई पनि सम्बन्धित अपराधका लागि जवाफदेही बनाइएको छैन।^{१९}

६. वास्तवमा, २०२२ जुलाई ८ मा बेपत्ता छानविन आयोगका सदस्यहरूको कार्यावधि समाप्त भई सो निकाय अध्यक्ष र सदस्यविहीन अवस्थामा पुग्यो। यसरी आपसमा मिलेर गर्नुपर्ने काम ठप्प भयो। परिणामस्वरूप, एक दशकभन्दा लामो समयदेखि सत्यको खोजी र न्याय र समाधानका लागि लडिरहेका बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका आफन्तहरू विशेषगरी अधिकांश महिलाको अपेक्षामा धक्का लाग्यो। दुवै आयोगको अवधि सन् २०१५ मा स्थापना भएदेखि नै पटक-पटक थप भइसकेको छ। सन् २०२३ जुलाई ४ मा सरकारले दुवै

^{१४} शान्ति सम्झौताको खण्ड ७.१.१ मा भनिएको छ, "दुवै पक्षले सम्झौता पत्रमा परिकल्पना गरिएका अधिकारको उपभोगमा बाधा पुऱ्याउने व्यक्तिहरू विरुद्ध निष्पक्ष छानविन गरी कानून बमोजिम कारवाही गर्ने दण्डहीनतालाई प्रश्रय नदिने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछ।"

^{१५} नेपालको सर्वोच्च अदालत। मुद्दा *रविन्द्र ढकाल र अन्य विरुद्ध नेपाल सरकार*। (रिट नं. ३५७५), जुन २००७ को फैसला।

^{१६} द काठमाण्डू पोष्ट, गणेश दत्त भट्टले सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको नेतृत्व गर्ने, युवराज सुवेदी बेपत्ता व्यक्तिको आयोगका अध्यक्ष नियुक्त, २०२० जनवरी १८ मा प्रकाशित। <https://kathmandupost.com/national/2020/01/18/ganesh-datta-bhatta-to-lead-truth-commission-yubraj-subedi-picked-as-disappearance-commission-chair> मा उपलब्ध छ।

^{१७} विशेष संयन्त्र (Special Procedures) का कार्यादेश, २०२० मार्च १६, <https://spcommreports.ohchr.org/TMResultsBase/DownloadPublicCommunicationFile?gld=25109> मा उपलब्ध छ।

^{१८} अनलाइनखबर, "द्वन्द्वका क्रममा बेपत्ता २,५०६ व्यक्तिको सूची सिआईइडिपीद्वारा सार्वजनिक", २०२० मार्च १७, <https://english.onlinekhabar.com/ciedp-releases-list-of-2506-persons-disappeared-during-conflict.html> मा उपलब्ध छ।

^{१९} ह्युमन राइट्स वाच, नेपाल : बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन बन्द नगर, २०२१ अगष्ट ३०, <https://www.hrw.org/news/2021/08/30/nepal-stop-stalling-enforced-disappearance-inquiries> मा उपलब्ध छ।

आयोगको अवधि सन् २०२४ जनवरीको मध्यसम्मका लागि थप गरेको भएपनि यसका सदस्यहरूको पदावधि नवीकरण भई औपचारिक नियुक्ति नभएकाले यी आयोगले ठोस रूपमा काम गर्न सकिरहेका छैनन् ।

७. *मीरा दुङ्गना प्रत्यर्थी र नेपाल सरकार* विपक्षी रहेको एक रिट निवेदनमा निवेदकहरूले उजुरी संयन्त्रलाई युद्धबाट सबैभन्दा बढी प्रभावित महिलाहरूका लागि पहुँचयोग्य बनाउन सकियोस् भन्ने हेतुले थप महिला कर्मचारी नियुक्त गर्न सत्य निरूपण आयोगलाई आदेश दिन सर्वोच्च अदालत (यसपछि, “सर्वोच्च अदालत” भनिएको) समक्ष अनुरोध गरेका थिए।^{२०} सर्वोच्च अदालतले सो रिट निवेदनको लेखाजोखा गरी ‘बेपत्ता, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप ऐन को दफा ३ ले आयोगका कुल ५ जना सदस्यमध्ये कम्तिमा एक महिला सदस्यका व्यवस्था गरेको’^{२१} दृष्टान्त दिँदै बेपत्ता, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप ऐनले थप महिला कर्मचारी नियुक्तिका लागि छुट्टै व्यवस्था गर्न आवश्यक नरहेको निर्णय सुनायो । सर्वोच्च अदालतले बेपत्ता, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप ऐनको दफा ३ बमोजिम गठन हुने सिफारिस समितिलाई निर्देशन दिँदै ‘अध्यक्षसहित सबै ५ जना सदस्य महिला हुने सम्भावनाबारे निर्णय गर्न सक्ने समितिको अधिकारलाई निसन्देश अस्वीकार गर्न नसकिने’^{२२} भनी जोड दिँदै उक्त रिट निवेदन खारेज गर्‍यो । रिट निवेदकले बेपत्ता, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप ऐनको^{२३} दफा ११ बमोजिम ‘थप महिला कर्मचारी थप गर्ने’ बारेमा जिज्ञासा राख्दा सर्वोच्च अदालतले, बेपत्ता, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप ऐनको^{२४} दफा ३ बमोजिम गठन हुने समितिलाई नै इंगित गर्दै यस सम्बन्धमा ठोस स्पष्टता प्रदान गर्न सकेन । महिला सहभागिताका बारेमा न्यायपालिकाको गैरहस्तक्षेपकारी कदमले महिलाको सांकेतिक (टोकनिस्टिक) सहभागितालाई निरन्तरता प्रदान गर्न अनुमति दियो । जसका कारण सत्य निरूपण आयोग र बेपत्ता छानविन आयोगमा आयुक्तका रूपमा हालसम्म दुईजना (प्रत्येक आयोगमा एकजना गरी) भन्दा बढी महिलाले काम गर्न पाएका छैनन् । आयुक्तहरूको नियुक्तिमा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूप कायम गर्नुपर्ने लैङ्गिक सन्तुलनलाई राज्यले स्पष्ट बेवास्ता गरेको छ।^{२५}

८. सत्य निरूपण आयोगसम्बन्धी कानून सत्य निरूपण आयोग र बेपत्ता छानविन आयोगमा महिला कर्मचारी नियुक्तिको सम्बन्धमा मौन छ । उजुरी दर्ता प्रक्रियाका क्रममा केही स्थानीय शान्ति समिति (यसपछि, “

^{२०} *मीरा दुङ्गना विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय र अन्य*, एनकेपी २०७३, निर्णय नं. १५५१, रिट नं. ०७०-डब्लुएस-००५२, २०१५ अप्रिल १६ ।

^{२१} बेपत्ता व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०१४ (सत्य निरूपण आयोग ऐन), दफा ३ ।

^{२२} यसअघि उल्लेखित *मीरा दुङ्गना विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय र अन्य*, अनुच्छेद २१ ।

^{२३} यसअघि उल्लेखित सत्य निरूपण आयोग ऐन, दफा ३(२) ।

^{२४} यसअघि उल्लेखित सत्य निरूपण आयोग ऐन, आयोगका कर्मचारी सम्बन्धी दफा ११ ।

^{२५} “बेपत्ता सम्बन्धी कार्य समूह, बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यबाट प्रभावित महिलाहरूका बारेमा गरिएको सामान्य टिप्पणी, राष्ट्रसंघीय दस्तावेज A/HRC/WGEID/98/2, 2012, अनुच्छेद २४ । यसपछि “महिला र बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको व्यक्तिका बारेमा सामान्य टिप्पणी” भनिएको ।

शान्ति समिति” भनिएको)^{२६} मा महिला कर्मचारीको अभाव रहेको जनाइएको थियो । यसले महिला पीडितहरू आफ्ना पीडादायी अनुभवहरूको संवेदनशील विषय पुरुष कर्मचारीलाई^{२७} सुनाउन बाध्य हुने गरी प्रतिकूल वातावरण सिर्जना गरेको थियो । त्यसमाथि पनि ती पुरुष कर्मचारी पितृसत्तात्मक वातावरणमा^{२८} लैङ्गिक-संवेदनशील दृष्टिकोण सुनिश्चित गर्न पर्याप्त रूपमा प्रशिक्षित र सक्षम थिएनन् ।

९. मार्च २०२३ को बेपत्ता छानविन आयोग प्रतिवेदनअनुसार, आयोगमा दर्ता भएका बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्ति-सम्बन्धी २५५८ वटा उजुरी दर्ता भएका छन् । तीमध्ये २३५५ (९२.०६%) वटा उजुरी प्रत्यक्ष रूपमा पुरुष र २०३ (७.९४%) वटा उजुरी महिला पीडितसँग सम्बन्धित छन् ।^{२९} पहिलो, यो ध्यान दिनुपर्छ कि बेपत्ता छानविन आयोगले बेपत्ता व्यक्तिका आफन्तहरूलाई स्वयं पीडितका रूपमा स्वीकार गर्दैन । सो कार्य बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका घटनामा पीडितको हकमा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डसँग बाभिएको छ । अर्थात्, दर्ता भएका २५५८ उजुरीले नेपाली समाजमा घटनाको वास्तविक मात्रा र त्यसको जटिलतालाई कुनै हालमा पनि प्रतिबिम्बित गरेको छैन । २०३ जना बेपत्ता पारिएका महिलाका अतिरिक्त पीडित नेपाली महिलाको दायरा अनुमान गर्दा बेपत्ता पारिएका प्रत्येक पुरुषको कम्तीमा एकजना महिला आफन्त छन् भन्न सकिन्छ, जसका आधारमा अप्रत्यक्ष महिला पीडित (प्रत्यक्ष पीडितका आफन्त) को सङ्ख्या कम्तीमा २३५५ जना हुनेछ । खासगरी, यी अनुमानहरू रूढिवादी ढाँचामा रहेकाले प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष दुवै गरी बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यबाट पीडित महिलाको वास्तविक सङ्ख्या त्योभन्दा धेरै बढी हुन सक्ने देखिन्छ । आधिकारिक तथ्याङ्कबाट महिलालाई अलग्याउने कार्यले उनीहरूलाई थप सीमान्तकृत बनाउँछ र यसले उनीहरूका पीडालाई अदृश्य मात्र बनाउँदैन, उनीहरूलाई हकवालाका रूपमा बुझ्न र व्यवहार गर्नबाट समेत रोक लगाउँछ ।

ख. विधि

१०. ह्युमन राईट्स एंड जस्टिस सेन्टर (यसपछि, “एचआरजेसी” भनिएको) ले प्रस्तुत निवेदन तयार गर्नका लागि तल उल्लेख भए बमोजिम फिल्ड (क्षेत्रगत) र डेस्क अध्ययन गरेको थियो । यस निवेदनका विभिन्न ठाउँमा “बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यका पीडित” (victim of enforced disappearance) भन्ने वाक्यांशलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानून बमोजिम प्रयोग गरिएको छ । सो वाक्यांशले बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको व्यक्ति र बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यको प्रत्यक्ष असरबाट क्षति पुगेका व्यक्ति समेतलाई जनाउँछ ।

^{२६} देशका ७५ वटै जिल्लामा स्थानीय शान्ति समिति (शान्ति समिति) स्थापना भएको छ । तिनीहरू प्रारम्भमा स्थानीय रूपमा राष्ट्रिय शान्ति सम्झौताहरू कार्यान्वयनका जनतालाई एउटा साझा मञ्च प्रदान गरी शान्ति कायम गर्न डिजाइन गरिएको थियो । सत्य निरूपण आयोगले द्बन्द्वकालमा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनका बारेमा द्बन्द्वपीडितहरूबाट उजुरी आह्वान गर्दा विभिन्न जिल्लाबाट द्बन्द्वका मुद्दाहरू सङ्कलन गर्न शान्ति समितिको प्रयोग गरेको थियो ।

^{२७} इन्टरनेशनल कमिशन अफ जुरिस्ट्स, नेपाल : लैंगिक दृष्टिकोण सहितको संक्रमणकालीन न्याय संयन्त्र, ब्रिफिङ पेपर, मे २०२१, पृ. ८ ।

^{२८} महिलाविरुद्धको हिंसा, यसका कारण र परिणाम सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय विशेष प्रतिवेदक, नेपाल भ्रमण प्रतिवेदन, A/HRC/41/42/Add.2, २०१९ जुन १९, अनुच्छेद ८ ।

^{२९} बेपत्ता छानविन आयोगको पाँचौँ अन्तरिम प्रतिवेदन, पृ. ११, लिङ्क [link](#) (नेपाली भाषामा मात्रै उपलब्ध छ) । प्रतिवेदन अनुसार ३२८८ मुद्दाहरू बेपत्ता छानविन आयोगमा दर्ता गरिएका थिए, जसमध्ये २५५८ बेपत्ता पारिएको भनी उजुरी परेको व्यक्तिको संख्या रहेको छ ।

ख.१. फिल्ड (क्षेत्रगत) अध्ययन

११. द्वन्द्वका क्रममा बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका घटना सबैभन्दा धेरै सङ्ख्यामा भएको यथार्थलाई ध्यानमा राख्दै एचआरजेसीले यस निवेदनका लागि आफ्नो क्षेत्रगत अध्ययनका लागि बाँके र बर्दिया जिल्लाबाट^{३०} पीडितहरूको प्रतिनिधिमूलक नमूना लिएको छ । एचआरजेसीले सन् १९९६ मा द्वन्द्व सुरु भएदेखि नै बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी घटनाका बारेमा काम गरी उल्लेख्य अनुभव सँगालेका र पीडितहरूलाई कानूनी तथा अन्य माध्यमबाट सहयोग गर्दै आएका आफ्नो विज्ञ सूचीमा रहेका एक कानून व्यवसायीलाई सम्पर्क गर्यो । घटनाको संवेदनशीलतालाई ध्यानमा राख्दै पीडितहरूको पहिचानका लागि ती कानून व्यवसायीले उद्देश्यमूलक नमूना विधि (purposive sampling method) अवलम्बन गरी २०२३ जुन ४ देखि ६ सम्म सञ्चालित क्षेत्रगत अध्ययनको समन्वय गरियो । एचआरजेसीले बाँके र बर्दिया जिल्लामा दुईवटा लक्षित समूह छलफल (Focused group discussion) (यसपछि, “सामूहिक छलफल” भनिएको) को आयोजना गर्‍यो । यस अन्तर्गत प्रत्येक जिल्लामा बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यका पाँचजना महिला पीडितसँग अन्तर्वार्ता लिइयो । साथै, एचआरजेसीले बाँकेका दुईजना पीडितसँग र बाँके र बर्दियामा पीडित समुदायका दुई-दुईजना नेतासँग गरी चारवटा मुख्य सूचनादाता अन्तर्वार्ता Key Informant Interview (यसपछि, “सूचनादाता अन्तर्वार्ता”) लियो । बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यबाट उनीहरूमा परेको असरबारे सूचना सङ्कलन गर्ने उद्देश्यले अन्तर्वार्ता लिइएका महिलाहरूलाई पूर्वनिर्धारित प्रश्नावलीमा^{३१} समावेश गरिएका प्रश्नहरू सोधिएको थियो । पीडितहरूमा परेका कानूनी, सामाजिक, आर्थिक, मनोवैज्ञानिक प्रभावहरू समेट्ने गरी प्रश्नहरूको तयारी गरिएको थियो । यी विषयवस्तुहरू अनुसन्धान तथा अध्ययनका आधारमा पूर्वनिर्धारित भएपनि एचआरजेसीले सूचनादाता अन्तर्वार्ताका क्रममा पीडितहरूलाई पूर्वनिर्धारित विषयवस्तुभन्दा बाहिर गएर समेत आफ्ना अनुभवहरू सुनाउन अवसर दिएको थियो, जुन यस निवेदनमा प्रतिबिम्बित हुन्छ ।

१२. यस निवेदनले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रहरू (जस्तै: संयुक्त राष्ट्र मानव अधिकार समिति) समक्ष कानूनी कारवाहीका अनुरोध गर्न एचआरजेसीद्वारा सहयोग प्राप्त बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यबाट पीडित पाँचजना महिलाका अनुभवलाई पनि चित्रण गरेको छ । उक्त सूचना अगष्ट २०२२ मा काठमाडौँमा अन्तर्वार्तामार्फत सङ्कलन गरिएको थियो । सोही अवसरमा मूल बासस्थान दाङ^{३२} भई हाल काठमाडौँमा बसोबास गर्दै पीडित समुदायहरूका एक नेतासँग अन्तर्वार्ता लिइएको थियो । तसर्थ, यस निवेदनले महिला पीडितका रूपमा २० जना प्रतिनिधिमूलक उत्तरदाताहरूका अनुभवलाई प्रतिबिम्बित गरेको छ । एचआरजेसीले “हानि नगर्ने सिद्धान्त” Do no harm अवलम्बन गरी आफ्नो फिल्ड (क्षेत्रगत) अध्ययनमा

^{३०} बाँके र बर्दिया आन्तरिक द्वन्द्वबाट अत्यधिक प्रभावित देशको मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रका जिल्ला हुन् ।

^{३१} वितरण गरी प्रयोगमा ल्याइएका पूर्वनिर्धारित प्रश्नावलीको पाठ माग अनुरूप विशेष संयन्त्र (Special Procedures) का अधिकारप्राप्त अधिकारहरूलाई उपलब्ध गराउन सकिन्छ ।

^{३२} बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको संख्या धेरै भएको एक जिल्ला ।

उत्तरदाताहरूबाट सुसूचित सहमति लिएको थियो । एचआरजेसीले तलका अनुच्छेदहरूमा पीडितहरूलाई हवाला दिन कोड (संकेत) को प्रयोग गरेको छ ।

१३. प्रत्येक सामूहिक छलफल र सुचनादाता अन्तर्वार्ता क्रमशः करिब ९० र ४५ मिनेटका थिए । यसलाई श्रव्य र दृश्य माध्यम मार्फत रेकर्ड गरिएको थियो । नेपाली भाषामा गरिएका रेकर्डलाई अंग्रेजी भाषामा जस्ताकोतस्तै अंग्रेजीमा अनुवाद गरिएको थियो । यस निवेदनले पीडितहरूका उद्धरणहरू (शुद्धताका लागि व्याकरणिय परिवर्तन गरेपनि पीडितहरूका भनाइको मूलमर्म तोडमोड नहुने कुरालाई ध्यानमा राख्दै) प्रयोग गर्नुका साथै त्यसको सार प्रस्तुत गर्न सूचनाको विश्लेषण समेत गरेको छ ।

ख.२. डेस्क अध्ययन

१४. यस निवेदनमा इन्टरनेशनल सेन्टर फर ट्रान्जिसनल जस्टिस (यसपछि, “आइसिटीजे” भनिएको) को “वियोन्ड रिलिफ : एड्रेसिङ द राइट्स एन्ड नीड्स अफ नेपाल्स वाइभ्स अफ द डिसापिप्यर्ड, २०१३” (Beyond Relief: Addressing the Rights and Needs of Nepal’s Wives of the Disappeared, 2013) नामक ब्रीफिङ पेपरबाट साभार सूचनामा आधारित डेस्क अध्ययनलाई पनि समावेश छ । ब्रीफिङ पेपरले बाग्लुङ, बाँके, बर्दिया, दाङ, झापा, कैलाली, कञ्चनपुर, कपिलवस्तु, कास्की, काठमाडौं, काभ्रे, मोरङ, नवलपरासी, रौतहट, रोल्पा, सिरहा, सुर्खेत, तनहुँलगायत २० वटा जिल्लाका बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका ४६२ जना श्रीमतीसँग गरिएको सर्वेक्षणलाई समेटेको छ । डेस्क अध्ययनमा गैरसरकारी संस्थाका विभिन्न अनुसन्धान प्रतिवेदन, पत्रपत्रिका र राष्ट्रिय कानूनको अध्ययन पनि समावेश गरिएको छ ।

ग. नेपालमा बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यबाट पीडित महिलाहरू

१५. नेपालमा गरिएका अनुसन्धान र सरकारी प्रतिक्रियाहरूले बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिले भोगेका अत्याचारहरूलाई मात्रै केन्द्रित गरेको पाइएको छ, र त्यस्ता पीडित अधिकांश पुरुष छन् ।^{३३} तथापि, कुनै आफन्तको बलपूर्वक बेपत्ताका कारण “एकलै पारिएका” अधिकांश नेपाली महिलाहरूमाथि विशिष्ट प्रभाव पारेको छ ।

१६. बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यबाट प्रभावित महिलाहरूका बारेमा गरिएको आफ्नो सामान्य टिप्पणीमा बेपत्ता सम्बन्धी कार्य समूहले केही राष्ट्रमा अल्पसङ्ख्यक समूहका महिलाहरू विशेषगरी बलपूर्वक बेपत्ता पारिने घटनाको जोखिममा रहनुका साथै त्यसको चपेटामा परेको बताएको छ ।^{३४} वास्तवमै, विभिन्न अनुसन्धान लगायत एचआरजेसीद्वारा गरिएको एक अध्ययनले बेपत्ता व्यक्तिको श्रीमती, आमा, दिदीबहिनी र छोरीका

^{३३} यसअघि उल्लेखित बेपत्ता सम्बन्धी कार्य समूह, WGEID, Country Visit Report २००४, अनुच्छेद २७ ।

^{३४} बेपत्ता सम्बन्धी कार्य समूह, महिला र बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको व्यक्तिका बारेमा सामान्य टिप्पणी, अनुच्छेद ६ ।

रूपमा महिलाहरूले बलपूर्वक बेपत्ता पारिने घटनापछि थप अवरोधहरूको सामना गर्ने गरेको देखाएको छ ।^{३५} बेपत्ता सम्बन्धी कार्य समूह ले बेपत्ता पारिएका व्यक्ति पुरुष र घरमूली भएको अवस्थामा सम्पूर्ण परिवारको भन् बढी पीडितीकरण हुने बताएका छन् ।^{३६} पारिवारिक संरचनाभित्र व्याप्त अवरोधका कारण महिलाहरू नकारात्मक आर्थिक, सामाजिक र मनोवैज्ञानिक असरबाट प्रभावित छन् ।^{३७} साथै, महिला घरमूली भइसकेपछिको अवस्थामा पारिवारिक दायित्व तथा बोझ बढ्ने कारण र यी तमाम समस्यासँग एकसाथ जुध्न नसक्दा उनीहरूको अधिकारको पहुँच थप संकुचित बन्दछ ।^{३८} यी पक्षहरू एचआरजेसीद्वारा अन्तर्वार्ता लिइएका पीडितहरूको बयानमा पनि प्रतिबिम्बित छन् ।^{३९}

१७. नेपालको सन्दर्भमा संविधानले आदिवासी जनजाति, थारु, मुस्लिम, सीमान्तकृत लैङ्गिक समुदाय लगायतका नागरिकको सशक्तीकरणका लागि विशेष व्यवस्था गरेको छ ।^{४०} तथापि, आर्थिक विकास र गरिवी सूचकहरूले आदिवासी, दलित, थारु महिला लगायत “उत्पीडित वर्ग” का महिलाहरूको कमजोर नतिजाको सन्दर्भमा असमानताहरू निरन्तर कायम रहेको चित्रण गरेका छन् ।^{४१}

१८. नेपालमा लैङ्गिक भूमिका र संरचनात्मक असमानताका कारण महिला तथा बालिकामा पर्ने असरहरू बढ्दै गएको अवस्थामा सरकार र समाज दुवैले बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यबाट महिलामा पर्न सक्ने दीर्घकालीन असरहरूलाई पर्याप्त मात्रा सम्बोधन गर्न सकेका छन् ।^{४२}

घ. बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यका पीडितहरूलाई सहयोग गर्न सरकारबाट भएका प्रयासहरू

घ.१. ‘सत्य’ को खोजी

^{३५} आइसिटीजे, “Beyond Relief: Addressing the Rights and Needs of Nepal’s Wives of the Disappeared,” २०१३, <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Briefing-Nepal-WivesofDisappeared-2013.pdf> मा उपलब्ध छ । “The Disappeared and Invisible: Revealing the Enduring Impact of Enforced Disappearance on Women,” २०१५ (The Disappeared and Invisible), “बेपत्ता र अदृश्य : बलपूर्वक बेपत्ताले महिलामा पारेको स्थायी प्रभाव” (बेपत्ता र अदृश्य), <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-Gender-Disappearances-2015.pdf> मा उपलब्ध छ ।

^{३६} यसअघि उल्लेखित बेपत्ता सम्बन्धी कार्य समूह, महिला र बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको व्यक्तिका बारेमा सामान्य टिप्पणी, अनुच्छेद १२ ।

^{३७} पूर्वोक्त ।

^{३८} पूर्वोक्त, अनुच्छेद १६ ।

^{३९} अनुच्छेद ३१-३२; ३४; ४१-४४; ४८-५०; ५२; ५४-६०; ६४-६७ हेर्नुहोस् ।

^{४०} नेपालको संविधान, २०१५, धारा १८(२) ।

^{४१} महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी समिति (सेडा समिति), नेपाल सम्बन्धी पर्यवेक्षण सम्पन्न, राष्ट्रसंघीय दस्तावेज, CEDAW/C/NPL/CO/6, २०१८ नोभेम्बर १४, अनुच्छेद ४०(ग) ।

^{४२} पूर्वोक्त ।

१९. क.१ मा उल्लेख गरिएभैं सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रिया सुस्ताएको र अन्ततः अलपत्र अवस्थामा रहेकाले सरकारले बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यका पीडितहरू लगायत अन्यको आवश्यकता र सरोकारलाई अभैसम्म सम्बोधन गर्न सकेको छैन ।

२०. नेपालमा बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यबाट पीडित महिलाहरूले आफ्ना बेपत्ता प्रियजनहरूको अवस्था के छ भन्ने बारेमा सत्यतथ्यको खोजीलाई आफ्नो उच्च प्राथमिकतामा राखेका छन् । एचआरजेसीले अन्तर्वार्ता लिएका अधिकांश पीडितले आफ्ना प्रियजनलाई बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको सम्बन्धमा स्थानिय शान्ति समिति (नेपालमा शान्ति स्थापनासम्बन्धी क्रियाकलापमा टेवा पुऱ्याउन स्थानीय स्तरमा गठित निकाय) समक्ष उजुरी दर्ता गराएका थिए । तथापि, उनीहरूमध्ये कसैलाई पनि घटनाका सम्बन्धमा कुनै अद्यावधि प्राप्त भएको छैन । उनीहरूका बेपत्ता आफन्तको अवस्था र उनीहरू रहेको स्थान अज्ञात रहँदै आएको छ । बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यबाट पीडित महिलाहरू व्यक्तिगत तथा सामुहिक रूपमा प्रभावित भए तापनि^{४३} नेपाल सरकारले सत्यतथ्य पत्ता लगाउन र उनीहरूका पीडा सम्बोधन गर्नेतर्फ अहिलेसम्म कुनै पहल गरेको छैन ।

“उनीहरूको मुख्य सरोकार भनेको आफ्ना प्रियजनका बारेमा सत्यतथ्य थाहा पाउनु रहेको छ । सरकारले घटनाको सत्यतथ्य पत्ता लगाउने र बेपत्ता प्रियजनहरूको अवस्था र उनीहरू रहेको स्थान सार्वजनिक गर्नेतर्फ काम गर्नुपर्छ । सरकारले सो कार्यलाई आफ्नो प्राथमिकतामा राखेमा सङ्क्रमणकालीन न्यायका अन्य पक्षहरूमा काम गर्न मार्गप्रशस्त हुनेछ ।”

अन्तर्वार्ता-१, पीडित समुदायका नेता, बर्दिया, २०२३ जुन ५

२१. बेपत्ता छानविन आयोगले ५३ वटा घटनाका^{४४} सम्बन्धमा प्रारम्भिक अनुसन्धान थालेको दावी गरेको भएपनि ती मुद्दाका बारेमा छलफल भए बमोजिम कुनै विवरण सार्वजनिक गरिएको छैन । साथै, तलका अनुच्छेदमा वर्णन गरिएभैं^{४५} बेपत्ता छानविन आयोगले पीडितहरूबाट गुनासो संकलन गर्दा महिलामैत्री वातावरण सुनिश्चित गर्न समेत सकेको छैन । सत्य खोजीको प्रभावकारी पहलविना पीडितहरूलाई प्रभावकारी उपचार प्रदान गर्ने नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व कहिल्यै पूरा हुन सक्दैन ।

घ.२. पीडितलाई अन्तरिम राहत

२२. बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको अवस्था र स्थान पत्ता लगाउन खोजी र अनुसन्धान गर्न सरकार असफल भएपनि बेपत्ता परिवारका सदस्य लगायत पीडितहरूका लागि अन्तरिम राहत कार्यक्रमको स्थापना

^{४३} बेपत्ता सम्बन्धी कार्य समूह, महिला र बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको व्यक्तिका बारेमा सामान्य टिप्पणी, अनुच्छेद २२ ।

^{४४} बेपत्ता छानविन आयोग, बेपत्ता छानविन आयोग, पाँचौ अन्तरिम प्रतिवेदन, पृ. १८, लिङ्क [link](#) (नेपाली भाषामा मात्रै उपलब्ध छ) ।

^{४५} अनुच्छेद ३१-३३ हेर्नुहोस् ।

अपेक्षाकृत रूपमा द्रुत गतिमै अगाडि बढेको थियो । सन् २००७ मा अन्तरिम राहत तथा पुनर्स्थापना कार्यक्रम (यसपछि, “अन्तरिम राहत कार्यक्रम” भनिएको) आर्थिक सहायता, तीनजना बालबालिका सम्मका लागि छात्रवृत्ति, व्यावसायिक तालिम र अल्पकालीन औषधोपचार सेवा सहित द्वन्द्व प्रभावित व्यक्तिहरूलाई लाभ वितरण गर्न स्थापना गरिएको थियो ।^{४६} सन् २०१३-१५ देखि सरकारले मनोसामाजिक परामर्श सेवा पनि उपलब्ध गराएको थियो ।^{४७} तथापि, यी पहलहरू अस्थायी हुने परिकल्पना गरिएकाले त्यसको समयावधि सकिएपछि बन्द गरियो । साथै, यहाँ के उल्लेखनीय हुन्छ भने ती सेवा सुविधाहरू सामाजिक सहायताको एक हिस्साका रूपमा परिकल्पना गरियो (पहुँच र प्राप्तिका लागि तोकिएका योग्यता पूरा गर्ने मानिसहरूलाई मात्र सीमित भयो) र यो पीडितको क्षतिको लागि परिपूरणको रूपमा लक्षित थिएन ।

२३. मूल आइआरपीमा बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवारलाई प्रदान गरिएको रकम (ने.रु. २५,००० अर्थात् करिब १८९ अमेरिकी डलर) मारिएको व्यक्तिका परिवारलाई दिइएको रकम (ने.रु. १००,००० अर्थात् करिब ७५७ अमेरिकी डलर) भन्दा धेरै कम थियो । यसले आर्थिक समस्यासँग जुधिरहेका धेरै महिलालाई कठिन धर्मसंकट सिर्जना गरिदियो ।^{४८} जन्म, मृत्यु तथा व्यक्तिगत घटना (दर्ता गर्ने) ऐन, २०३३ ले आफन्तले आधिकारिक रूपमा दर्ता गर्न सक्ने व्यक्तिगत घटनाहरूमा ‘बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको कारण सम्पर्कविहीन’ लाई समावेश गरेको छैन । परिणामस्वरूप, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवारले बेपत्ता व्यक्तिको मृत्यु भएको भनी पञ्जीकाधिकारीलाई कृत्रिम जानकारी दिई मृत्यु दर्ता प्रमाणपत्रका लागि अनुरोध गर्नु बाहेक अर्को विकल्प रहँदैन । अपुतालिको हक र सम्पत्तिको व्यवस्थापन जस्ता कारणहरूले गर्दा परिवारहरू आफ्ना बेपत्ता आफन्तको मृत्यु दर्ता प्रमाणपत्र माग गर्न बाध्य भएका थिए ।^{४९} पति/पत्नीको कानूनी स्थिति, अपुतालिको हक र सम्पत्ति व्यवस्थापन लगायतका धेरै मुद्दाहरूले बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको व्यक्तिका परिवारलाई मृत्यु दर्ता प्रमाणपत्र माग गर्नेतर्फ धकेल्यो ।^{५०}

२४. सन् २००९ मा अन्तरिम राहत कार्यक्रमले बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको र मारिएको व्यक्तिका परिवारलाई प्रदान गरिने सेवा सुविधामा सामञ्जस्यता ल्यायो र यसयता दुवै वर्गलाई प्रदान गरिने रकममा पटक-पटक वृद्धि गरी ने.रु. १,०००,००० (करिब ७६१३ अमेरिकी डलर पुऱ्यायो) ।^{५१} तर, त्यतिन्जेलसम्म बेपत्ता पारिएको व्यक्तिका धेरै परिवारका लागि यो कदम ढिला भइसकेको थियो किनभने उनीहरूले पहिलेको सेवा

^{४६} बेपत्ता परिवार राष्ट्रिय सञ्जाल, नेपाल, नेपालको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा समक्ष संयुक्त निवेदन, जुलाई २०२०, https://www.upr-info.org/sites/default/files/documents/202108/js33_upr37_npl_e_main.pdf मा उपलब्ध छ ।

^{४७} अन्तर्राष्ट्रिय आप्रवास संगठन, “द्वन्द्व प्रभावित व्यक्तिलाई मनोसामाजिक परामर्श तथा सहायता”, <https://nepal.ion.int/psychosocial-counselling-and-support-services-conflict-affected-person> मा उपलब्ध छ ।

^{४८} पूर्वोक्त ।

^{४९} यसअघि उल्लेखित आइसिटीजे, “Beyond Relief”, पृ. १२ ।

^{५०} मानव अधिकार तथा न्याय केन्द्र र ट्रायल इन्टरनेशनल, The Use of Declaration of Death in Cases of Enforced Disappearance Regulating the Status of Disappeared Persons in Nepal, मार्च २०१८, अनुच्छेद १९, https://hrjc.org.np/wp-content/uploads/2023/07/SubmissionCIEDP_March2018.pdf मा उपलब्ध छ ।

^{५१} यसअघि उल्लेखित आइसिटीजे, “Beyond Relief”, पृ. १३ ।

सुविधा प्राप्तिका लागि आफ्ना बेपत्ता प्रियजनलाई मृत घोषणा गरिसकेका थिए ।^{४२} एचआरजेसीले यसमध्येकै एक महिलाको अन्तर्वार्ता लियो, जसले अन्तर्वार्ताका क्रममा, बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका आफ्नो श्रीमानको मृत्यु दर्ता प्रमाणपत्र लिने कार्यलाई एउटा “दुःखद अनुभव” का रूपमा वर्णन गरिन् । उनले अगाडि भनिन्- “हामी यसलाई व्याख्या गर्न वा व्यक्त गर्नै सक्दैनौं, यो अव्यक्त छ र यसका लागि कुनै शब्द छैन” ।

२५. सन् २०२३ मा एचआरजेसीद्वारा अन्तर्वार्ता लिइएका सबै १२ जना महिलाले राहत रकम बापत ने.रु. १,०००,००० (करिब ७६९३ अमेरिकी डलर) प्राप्त गरेका थिए । तर, सबै रकम एकमुष्ट वितरण नगर्ने सरकारको निर्णयले यसको राहतको प्रभावकारिता उल्लेख्य रूपमा घटायो । महिलाहरूले राहत रकम तीन किस्तामा प्राप्त गरे । १० वर्षको अवधिमा वितरण गरिएको प्रत्येक किस्ता ने.रु. १००,००० देखि ५००,००० (करिब २२६३ देखि ३८०६ अमेरिकी डलर) बराबरको थियो । अन्तर्वार्ता दिएको एकजना महिला अनुसार, “यदि उनीहरूले हामीलाई एकमुष्ट रकम दिएको भए त्यसबाट हामीले जग्गा खरिद गर्न सक्थौं र हामीसँग घर हुन्थ्यो ।” किस्ताबन्दीमा प्राप्त भएको रकम “यताउता तिरोतारो गर्न” मात्रै पुग्यो । उनीहरूले यसरी प्राप्त गरेको रकम प्रायः आफ्ना बेपत्ता प्रियजनको खोजी गर्न वा परिवारकै भरणपोषणका लागि खर्च गरेका थिए ।

२६. बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको अधिकांश व्यक्तिका श्रीमतीहरू आफ्ना श्रीमानको बेपत्ता स्थितिका कारण राज्यबाट प्राप्त हुने एकल महिला भत्ता प्राप्त गर्नबाट वञ्चित भएका छन् । एकल महिला भत्ता भन्नाले ६० वर्षभन्दा माथिका अविवाहित वा विधवा महिलालाई मासिक रूपमा उपलब्ध हुने ने.रु. २६६० (करिब २० अमेरिकी डलर) को सामाजिक सुरक्षा भत्ता बुझिन्छ । सो भत्ता रकम प्राप्तिका लागि योग्य हुन सम्बन्धित महिलाले आफ्नो श्रीमानको मृत्यु दर्ता प्रमाणपत्र पेश गर्नुपर्दछ । माथि उल्लेख गरिएभैं यसले बेपत्ता भएको व्यक्तिका श्रीमतीहरूमाथि कठिन धर्मसंकट सिर्जना गरेको छ । एक महिलाले एचआरजेसीसँग भनिन्-

“मानिसहरूले ‘एकल महिला’ भत्ताका लागि आवेदनको प्रक्रियाबारे सुझाउँदा मलाई साह्रै दुःख लाग्छ । यसो भनेको सुन्दा मेरा आँखा रसाउँछन् किनकि उहाँ जीवितै हुनुहुन्छ वा हुनुहुन्न भन्ने बारेमा मलाई अझै थाहा छैन । मैले उहाँको अन्तिम संस्कार गरेकी छैन । त्यसैले म कसरी मृत्यु दर्ता प्रमाणपत्र र भत्ता प्राप्त गर्न सक्छु ? हिजो राती पनि श्रीमानलाई सम्झेर रोएँ । यस्तो अवस्थामा मैले बिताएका क्षणहरूको कथाव्यथा सुनिदिने र सँगसँगै मिलेर भविष्यको योजना कोर्ने कोही भए पनि हुन्थ्यो भन्ने लाग्छ । मलाई मेरो जीवनसाथीको धेरै याद आउँछ ।”

लक्षित समूह छलफल -१, पीडित (श्रीमती), बर्दिया, २०२३ जुन ५

^{४२} बेपत्ता परिवार राष्ट्रिय सञ्जाल, नेपाल, नेपालको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा समक्ष संयुक्त निवेदन, जुलाई २०२०, https://www.upr-info.org/sites/default/files/documents/2021-08/js33_upr37_npl_e_main.pdf मा उपलब्ध छ ।

२७. यसैगरी, एकजना बेपत्ता व्यक्तिकी श्रीमतीलाई सरकारको स्थानीय निकाय गाउँ विकास समितिले उनले यसअघि प्राप्त गरेको राहत रकम जफत नगरी एकल महिला भत्ता प्रदान गर्न नसकिने बताएको थियो- “उनीहरूले मलाई कि त तिम्रो श्रीमान मरिसकेका छन् भन्, बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको भनेर नभन र त्यो राहत रकम पनि नलिऊ । कि त श्रीमानको मृत्यु नभएकोले तिमिले एकल महिला भत्ता दावी नगर भनेर बताए” । सरकारले बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिलाई ‘शहीद’ घोषणा गरेमा आफूले भत्ता पाउने त्यो मात्रै एक उपाय हुने उनले सुभाष दिइन् । ‘शहीद’ भन्नाले लोकतन्त्रको पुनर्स्थापना, राष्ट्रको हित र प्रगतिशील परिवर्तनका लागि लड्दा लड्दै मारिएका (राज्यद्वारा) व्यक्ति बुझिन्छ।^{५३}

२८. माथिका अनुच्छेदले अन्तरिम राहत पाएका पीडितहरूको सङ्घर्षका कथाहरू चित्रण गरेपनि एचआरजेसीका अन्तर्वार्ताकारहरूका अनुसार, विशेषगरी देशका ग्रामीण भेगका धेरै पीडितहरू राज्यबाट प्राप्त हुने सेवा सुविधाहरू, जस्तै: अन्तरिम राहत आदिका, वारेमा बेखबर रहेकाले उनीहरू सो कार्यक्रमबाट वञ्चित छन् ।

घ.२.१. अन्तरिम राहत प्राप्तिका लागि आवेदन प्रक्रिया

२९. सेवा सुविधा प्राप्तिका लागि पूरा गर्नुपर्ने आवेदन प्रक्रियाले पनि महिलाहरूमा विशिष्ट चुनौतीहरू सिर्जना गरेको छ । राहतको पहुँच प्राप्त गर्न महिलाहरूले सबैभन्दा पहिले बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको प्रमाणित गर्नुपर्छ । यसलाई आइसिटीजेद्वारा अन्तर्वार्ता लिइएकामध्ये ७४% बेपत्ता व्यक्तिका श्रीमतीले राहतको पहुँच प्राप्तमा रहेको एउटा चुनौतीका रूपमा चित्रण गरे।^{५४} बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको अवस्था रहस्यात्मक प्रकृतिको हुने भएकाले प्रमाण वा साक्षी फेला पार्न अकल्पनीय रूपमा गाह्रो काम हुन सक्छ, र सो कार्यलाई बेपत्ता व्यक्तिका आफन्तहरूमाथि लाडिनु हुँदैन । यसबारे अनुसन्धान गर्ने जिम्मेवारी राज्यका अधिकारीहरूको हो ।

३०. पेश गरिएको आवेदन सच्याउनका निमित्त फिर्ता नगरिएको खण्डमा समेत राहतमा सफल हकदावीका लागि कम्तीमा सातवटा चरण पार गर्नुपर्छ।^{५५} यसले राहतको आश गर्ने पीडितहरूमाथि थप सामाजिक र

^{५३} द्वन्द्वका क्रममा राज्यको सेनाले बेपत्ता पारेका व्यक्तिको गौरवपूर्ण मृत्यु भएको भन्दै उनीहरूप्रति कुनै आशंका व्यक्त नगरी नेकपा-माओवादीले उनीहरूलाई शहीद मानेको छ । सम्बन्धित परिवारहरूले भने आफ्ना प्रियजनहरूको मृत्यु भइसकेको भए उनीहरूको अवस्थाका वारेमा सत्यतथ्य बताइनुपर्ने र अवशेष पाउनुपर्ने माग राख्दै आएका छन् । Simon Robins, Constructing Meaning from Disappearance: Local Memorialisation of the Missing in Nepal, International Journal of Conflict and Violence, भाग ८(१) २०१४, पृ. ११० हेर्नुहोस् ।

^{५४} पूर्वोक्त ।

^{५५} बेपत्ता भएको व्यक्तिका परिवारलाई अन्तरिम राहत कार्यक्रमका सेवा सुविधा प्रदान गर्न पूरा गर्नुपर्ने आवेदन सम्बन्धी ७ वटा चरण यस प्रकार छन् : १) प्रमुख जिल्ला अधिकारी (प्र. जि.अ.) कार्यालयमा आवेदन दर्ता गर्ने; २) दर्ता भएका आवेदनलाई सीडीओ कार्यालयद्वारा शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय (शान्ति मन्त्रालय) अन्तर्गतको तथ्याङ्क सङ्कलन कार्यदल मा पठाउने; ३) कार्यदलले आवेदन उपर जाँचबुझ गरी राहतका लागि सिफारिश गर्न शान्ति मन्त्रालय पेश गर्ने (शान्ति मन्त्रालय अन्तर्गतको राहत तथा पुनर्स्थापना इकाई (राहत तथा पुनर्स्थापना इकाई) लाई बोधार्थ सहित), ४) बेपत्ता व्यक्ति र तिनका परिवारको प्रमाणीकरणका लागि सो सिफारिशलाई राहत तथा पुनर्स्थापना इकाईले सिडियो

आर्थिक बोझ सिर्जना गरेको छ । यस प्रक्रियाका क्रममा धेरै पीडितहरूले आफ्नो हकदाबीको स्थिति बुझ्न वा पुनः आवेदन पेश गर्न बारम्बार प्रमुख जिल्ला अधिकारीको कार्यालयमा धाउनुपर्छ । धेरै लाभग्राहीहरू आफ्ना दाबी पटक-पटक अस्वीकृत भएपछि मात्र सफल भएका छन् ।^{५६} यस्तो यात्रा महिलाहरूका लागि आर्थिक तथा शारीरिक रूपमा कठिनाइपूर्ण हुनसक्छ । यी सबै अवरोधका कारण विशेषगरी नेपालका दुर्गम क्षेत्रमा बसोबास गर्ने, न्यून आय भएका, परिवारका अन्य सदस्य नभएका, निरक्षर र/वा आधिकारिक भाषा बोल्न नजान्ने अति संकटासन्न महिला पीडितहरू सबैभन्दा बढी प्रभावित भएका छन् । उदाहरणका लागि, सबै कागजी काम नेपाली भाषा (आधिकारिक भाषा) मा गरिनुपर्ने भएकाले विभिन्न जातीय पृष्ठभूमिका पीडितहरूलाई तोकिए बमोजिम प्रक्रिया पूरा गर्न कठिनाइ भएको थियो ।

“प्रहरीले तयार गरेको मुचुल्का (घटनाको लिखित अभिलेख) प्राप्त गर्न मात्रै पनि हामीलाई (जिल्ला प्रशासन कार्यालय) मा ५-६ दिन लाग्यो । वडामा पनि व्यक्तिको नाम र अन्य विवरणमा त्रुटी भएकाले हामीले त्यसलाई सच्याउनुपर्ने भयो । हामीले धेरै कठिनाइ भोग्नुपयो । त्यसपछि, हामीले अब कहाँ जानुपर्छ भनेर सोध्दा हामीलाई बाँके जानू भनियो । बाँकेमा पनि ५-६ दिन लाग्यो । बल्लतल्ल कागजपत्र बनायौं । कागजात तयार गर्ने क्रममा सानातिना त्रुटी भएकाले तुरुन्तै स्वीकृत गरिएन ।”

लक्षित समूह छलफल -३, पीडित (श्रीमती), बाँके, २०२३ जुन ४

“राहत बापतको १०००,००० रूपैयाँ पाउन गाह्रो भयो । एकजना विदेशीले मेरो तर्फबाट त्यसका लागि पहल गरिदिइन् । मेरो विचारमा ती विदेशी नागरिक उनी कुनै गैरसरकारी संस्थामा आवद्ध थिइन् । उनले मलाई सबै कागजात तयार गर्न मद्दत गरिन्, म एकलै कसरी गर्न सक्थें ? उनले मलाई चेक तयार तयार गर्ने र अन्य प्रशासनिक काममा मद्दत गरिन् । सरकारले केही गरेन ।”

अर्न्तवार्ता-२, पीडित (श्रीमती), बर्दिया, २०२३ जुन ५

“म नेवार परिवारको हुनाले नेपाली भाषा बोल्न जान्दिनथें । तर, मेरो श्रीमान बेपत्ता पारिएपछि मैले उहाँको खोजीका लागि नेपालीभाषी सरकारी अधिकारीहरू, सरकारविरुद्ध प्रदर्शनको नेतृत्व गर्ने अन्य पीडितहरूसँग कुराकानी गर्नुपर्यो भयो । त्यसैले मैले त्यस क्रममा भाषा सिकें ।”

अर्न्तवार्ता-५, पीडित (श्रीमती), काठमाडौं, अगष्ट २०२२

कार्यालयमा पठाउने, ५) प्रमाणीकरण भएका बेपत्ता व्यक्ति र तिनका परिवारको नाम प्र.जि.अ.कार्यालयले आरआरयुमा फिर्ता पठाउने, ६) राहत वितरण गर्न राहत तथा पुनर्स्थापना इकाइले प्र.जि.अ. कार्यालयलाई स्वीकृति प्रदान गर्ने, ७) प्र. जि.अ.ले रकम निकाशा गरिदिन जिल्ला कोष तथा लेखा नियन्त्रण कार्यालय (अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गतको) समक्ष अनुरोध गर्ने ।

^{५६} यसअघि उल्लेखित आइसिटीजे, “Beyond Relief”, पृ. १४ ।

३१. आवेदन प्रक्रियाले महिलाहरूलाई यसअघि अलग्याइएको सार्वजनिक भूमिका निर्वाह गर्न पनि बाध्य बनाएको छ, जसले नकारात्मक सामाजिक परिणाम र विभेद निम्त्याउन सक्छ । बेपत्ता व्यक्तिसँग आफ्नो नाता सम्बन्ध स्थापित गर्न महिलाले सान्दर्भिक कागजात प्राप्तिका लागि सार्वजनिक रूपमा परिवारबाहिरका पुरुष सदस्यहरूसँग अन्तरक्रिया गर्नुपर्ने हुन्छ, जुन धेरै समुदायमा सामाजिक रूपमा अस्वीकार्य मानिन्छ ।^{५७} सहयोगका लागि परिवारभित्र र बाहिर पुरुषहरूमा निर्भर रहनुपर्ने बाध्यताले पनि उनीहरूविरुद्ध हुने दुर्व्यवहारलाई प्रश्रय मिलेको छ । आइसिटीजसँगको कुराकानीमा एक तिहाइभन्दा बढी उत्तरदाताले अन्तरिम राहत कार्यक्रम अन्तर्गतका सेवा सुविधा लागि आवेदन दिँदा आफूले विशेषगरी लैङ्गिक पूर्वाग्रहका कारण कुनै न कुनै प्रकारको विभेदको सामना गर्नुपरेको बताए ।^{५८}

३२. अन्तरिम राहत कार्यक्रमका अन्य लाभग्राहीले जस्तै केही महिलाले सो राहत प्राप्त गर्न आवश्यक पर्ने योग्यता र रकम वितरणसम्बन्धी निर्णयमा राजनीतिक दलहरूको प्रभाव वा त्यस प्रक्रियामा संलग्न विभिन्न निकायबीचको समन्वय अभावबाट उत्पन्न कठिनाइहरूको सामना गरे । एक महिलाले भनिन्, “मैले राजनीतिक प्रभाव भएका कसैलाई पनि चिन्दिनथे । यसले गर्दा जहाँ जान पनि पुग्न गाह्रो भयो ।”^{५९} अन्य महिलाले अन्तरिम राहत कार्यक्रमका सेवा सुविधा दाबी गर्ने प्रक्रियाका क्रममा सरकारी अधिकारीहरूद्वारा कठिनाई भएको अनुभव सुनाए । यद्यपि, आइसिटीजेको अनुसन्धानले यस्तो व्यवहार प्रणालीगत नभएको जनाएको छ ।^{६०}

“यहाँ शक्तिको मात्रै बोलवाला हुन्छ । यदि सजिलैसँग सूचनाको पहुँच भएका राजनीतिक नेता लगायतका प्रभावशाली व्यक्तिहरूसँग चिनजान छ भने उनीहरूले हामी जस्ता अन्य व्यक्तिलाई त्यसबारेमा बताउँछन् र राहत प्राप्त गर्न आवेदन दिँदा पेश गर्नुपर्ने आवश्यक कागजात प्राप्त गर्न सहयोग गर्छन् । त्यस्ता नेताहरू सरकारी अधिकारीहरू समक्ष पुगी र पीडित (हामीजस्तै) लाई आफ्नो नजिकको व्यक्ति वा नातेदारको रूपमा परिचय गराई सेवा सुविधाहरूमा पहुँच प्राप्त गर्ने प्रक्रियामा मद्दत गर्छन् । द्वन्द्वबाट सामान्य रूपमा प्रभावित भएका व्यक्तिहरूलाई राहतका लागि कागजी प्रक्रिया पूरा गर्न सहयोग गरियो । तर, गम्भीर क्षति व्यहोरेका तर राजनीतिक कार्यकर्ता/नेताहरूको पहुँच नभएका केही पीडितले कागजी प्रक्रियामा कसैको सहयोग पाएनन् । उनीहरूलाई कसैको अलिकति पनि सहानुभूति मिलेन ।”

लक्षित समूह छलफल-५, पीडित (श्रीमती), बाँके, २०२३ जुन ४

^{५७} पूर्वोक्त, पृ. १३ ।

^{५८} पूर्वोक्त ।

^{५९} पूर्वोक्त ।

^{६०} पूर्वोक्त ।

घ. २.२. रकम वितरण

३३. कार्यक्रमले स्थानीय प्रथा र लैङ्गिक मुद्दालाई ध्यान नदिँदा रकम वितरणमा समेत कठिनाई भएको छ । अन्तरिम राहत कार्यक्रम अन्तर्गत बेपत्ता व्यक्तिको श्रीमती सम्पूर्ण सेवा सुविधाका लागि एकमात्र हकदार हुन्छिन् ।^{६१} तर, यस्ता धेरैजसो महिलालाई सो रकम अन्य आफन्तहरूसँग बाँडफाँट गर्न दबाव दिइन्छ । कतिपय अवस्थामा पुरुष आफन्तले स्थानीय अधिकारीहरूसँग प्रत्यक्ष सम्पर्क गरी बेपत्ता व्यक्तिका हकवाला श्रीमतीलाई अलग्याउने प्रयास गरेका छन् । उदाहरणका लागि, एचआरजेसीद्वारा अन्तर्वार्ता गरिएकी एक महिलाको नाम राहतको लाभग्राही सूचीबाट हटाई उनी र उनका देवर जेठाजुहरूको नाम सामूहिक हकवालाका रूपमा राख्न भनियो । उनको नाम पुनः सूचीकृत गर्नु अगावै जेठाजुहरूले राहत बापतको ने.रु. १८,००० (करिब १३७ अमेरिकी डलर) गाउँ विकास समिति (यसपछि, “गा.वि.स” भनिएको) बाट प्राप्त गरिसकेका थिए ।^{६२} यसरी सो राहत रकम प्राप्त गर्नबाट उनलाई वञ्चित गरियो । यस्तै अन्य घटनाहरूमा महिलाहरूले स्थानीय अधिकारीहरूले पारिवारिक विवाद समाधानका लागि कुनै परामर्श नगरी सासु ससुरा र तिनका छोराछोरीलाई संयुक्त चेक प्रदान गरेको बतए । यसले महिलाहरूको स्वायत्तता र परिपूरणको अधिकारलाई अवमूल्यन गरेको छ ।^{६३}

३४. परिवारको पालनपोषणका लागि कमाउने व्यक्ति बेपत्ता हुँदा परिवारको आर्थिक सुरक्षा कमजोर हुनुका साथै आमा लगायतका सदस्यहरूको समग्र जीविकोपार्जनमा असर पर्छ । नेपालको सामान्य सामाजिक संरचनामा बुहारीलाई सासुको अधीनमा राखिने चलन भएपनि अन्तरिम राहतको लाभग्राही रूपमा बेपत्ता व्यक्तिका श्रीमतीको नाम सूचीकृत गरिएको थियो ।^{६४} यसले आफ्ना विवाहित छोरा बेपत्ता पारिएका कारण कष्टमा परेका वृद्धा र विधवा आमाहरूमा आर्थिक चुनौतिहरू बढायो । एकल महिला (६० वर्ष वा सोभन्दा माथि) का लागि सरकारले सामाजिक सुरक्षा भत्ता बापत मासिक ने.रु. ६६६० (करिब ५० अमेरिकी डलर) प्रदान गर्दै आएको छ । तर, सो रकम दैनिक खर्च धान्न पनि पुग्दैन । त्यसैले, आर्थिक कठिनाइको सामना गरिरहेका महिला ज्येष्ठ नागरिकहरूले नचाहँदा नचाहँदै पनि सहयोगका लागि आफ्ना बुहारीमा निर्भर गर्नुपर्ने अवस्था छ । उदाहरणका लागि, बुहारीले सरकारबाट सबै राहत रकम प्राप्त गरी अर्का पुरुषसँग बस्न थालेपछि आत्महत्या गरेकी बाँकेकी एक वृद्धाको घटनाका बारेमा एचआरजेसीलाई सूचना प्राप्त भएको छ । अर्की महिलाले अगाडि भनिन्-

“यो विषय बेपत्ता व्यक्तिका श्रीमतीको मात्रै होइन, तिनका आमाबाबुको पनि हो । राज्यले बेपत्ता

^{६१} पूर्वोक्त ।

^{६२} सरकारको तल्लो निकायको रूपमा गाविसलाई हाल गाउँपालिका भनिन्छ ।

^{६३} पूर्वोक्त ।

^{६४} रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समिति, नेपालमा बेपत्ता व्यक्तिका परिवार : उनीहरूका आवश्यकता सम्बन्धी अध्ययन, २००९, पृ. २५, <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/2011/families-of-missing-persons-nepal-report.pdf> मा उपलब्ध छ ।

पारिएका व्यक्तिका अभिभावकको आधारभूत आवश्यकता (जस्तै: खाना, लत्ताकपडा आदि) लाई समेत ध्यान दिनुपर्छ । अहिले बेपत्ता व्यक्तिका सबै सम्पत्ति श्रीमतीको नाममा गएकाले म जस्ता बाबुआमा अलपत्र परेका छुन् । यस्तो समस्या भेल्ने म मात्रै एकलो होइन ।”

लक्षित समूह छलफल-३, पीडित (श्रीमती), बाँके, २०२३ जुन ४

घ.२.३. अन्य सेवा तथा सरोकार

३५. अन्तरिक राहत कार्यक्रमले यसको राहत प्याकेजमा कुनै पनि प्रकारको मनोवैज्ञानिक सहायता समावेश गरेको छैन । एउटा भन्दा बढी सत्रमा उपस्थित हुन नसक्दा पनि मनोवैज्ञानिक सहायताका लागि कुनै जानकारी नपाएकी र कुनै पनि संस्थाबाट नबोलाइएकी एकजना महिलसँग एचआरजेसीले अन्तर्वार्ता लियो । यसैगरी, एचआरजेसीले नागरिक समाज सङ्गठनहरू जस्तै: ट्रान्सकल्चरल साइकोसोसल अर्गनाइजेसन नेपाल (यसपछि, “टिपिओ नेपाल” भनिएको) र द्वन्द्व पीडित राष्ट्रिय महिला सञ्जाल (यसपछि, “राष्ट्रिय महिला सञ्जाल” भनिएको) द्वारा मनोवैज्ञानिक परामर्श प्राप्त गरेका महिलाहरूसँग पनि अन्तर्वार्ता लियो । एचआरजेसीद्वारा अन्तर्वार्ता लिइएका यी सबै महिलाले आफूमध्ये कसैले पनि राज्यबाट वित्तीय सहायताप्राप्त मनोवैज्ञानिक परामर्श नपाएको बताए ।

३६. द्वन्द्व पीडितहरूका लागि आय आर्जनमा मद्दत गर्न व्यावसायिक तालिमको व्यवस्था अन्तरिक राहत कार्यक्रमको अर्को एउटा महत्वपूर्ण भाग थियो । तर, अध्ययन अनुसन्धानले त्यस्ता कार्यक्रमहरूको तर्जुमा वा कार्यान्वयन भए/नभएको सम्बन्धमा केही उल्लेख गरेका छैनन् । वास्तवमा, एचआरजेसीद्वारा अन्तर्वार्ता लिइएका धेरै महिलाले आफू र आफ्ना सन्तानका लागि रोजगारीका अवसरहरू प्रदान गर्न सरकार असफल भएको गुनासो गरे । राज्यले दिगो राहत उपलब्ध गराउन चाहेमा पीडित र तिनका परिवारलाई यस्ता कार्यक्रमहरूको आवश्यकता छ । अन्यथा, राहत रकम सकिएपछि पीडितहरूले फेरि आर्थिक समस्या भोग्नुपर्ने अवस्था आउँछ । एक महिलाले एचआरजेसीसँग भनिन्-

“मेरो भविष्य त यसै चकनाचुर भइसक्यो, तर म मेरा सन्तानको भविष्य यस्तै होस् भन्ने चाहन्छु । म उनीहरू रोजगार भएको हेर्न चाहन्छु । समयमै रोजगार दिइयो भने उनीहरू आफ्नै खुट्टामा उभिन सक्छन् ।

सुचनादाता अन्तर्वार्ता-२, पीडित (श्रीमती), बर्दिया, २०२३ जुन ५

३७. पीडितहरू र अन्य सङ्घसंस्थाको माग बमोजिम सरकारले सन् २०२१ देखि बेपत्ता व्यक्तिका परिवारलाई^{६५} राष्ट्रिय परिचयपत्र पनि वितरण गर्दै आएको छ । तर, सो परिचयपत्र पीडितलाई बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको भनी पहिचान गर्न वा निजको कानूनी स्थितिको नियमन गर्न जारी गरिएको होइन । वास्तवमै भन्ने हो भने सुरुको अवस्थामा परिचयपत्रमा बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको समेत उल्लेख गरिएको थिएन । यसमा बेपत्ता पारिएको व्यक्तिसँगको कार्ड भएको व्यक्तिको नाता सम्बन्ध मात्रै उल्लेख गरिएको थियो ।^{६६} पछि नाता सम्बन्धलाई समेत समेटी परिचयपत्रमा परिमार्जन गरिएतापनि बेपत्ता छानविन आयोगको असंवेदनशीलताले पीडितले भोगेका अन्यायमाथि अपमान थप्ने मात्रै काम गरेको छ । साथै, सिआइईडिपीले परिचयपत्रबाहकहरूले कस्तो किसिमको परिपूरण प्याकेज वा अनुदान पाउनेछन् भनेर पनि तोकेको छैन^{६७}, जसका कारण उक्त परिचयपत्र लिएपछि प्राप्त हुने सेवा सुविधा र यसको प्रभावका बारेमा अन्योलता छाएको छ ।

३८. बर्दिया जिल्लाका बारबर्दिया र बसगडी लगायत अन्य नगरपालिकामा वितरण भइरहेको थाहा पाएपनि एचआरजेसीद्वारा अन्तर्वार्ता लिएका सबै महिलाले आफूले परिचयपत्र नपाएको बताए । तर, अधिल्लो अनुच्छेदमा उल्लेख गरिएभै परिचयपत्र वितरणमा सुरुदेखि नै विभिन्न समस्या रहँदै आएका छन् ।

३९. साथै, केही पीडितले बेपत्ता पारिएका आफ्ना प्रियजनहरूको मर्यादा पुनर्स्थापनाका लागि राज्यबाट स्वीकृतिप्राप्त स्मारक स्थापना गर्ने चाहना व्यक्त गरेका छन् । फिल्ड (क्षेत्रगत) अध्ययनका क्रममा कतिपय स्थानीय सरकारले बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको सम्झनामा विभिन्न पहल गरेको पाइयो । उदाहरणका लागि, बाँकेमा स्थानीय सरकारको सहयोगमा 'शहीद स्मारक भवन' निर्माण गरिँदैछ । एउटा स्मारक वा शालिकले पीडितहरूको सत्य र न्यायको अधिकारलाई प्रतिस्थापन गर्न नसकेपनि सुधारका प्रतीकारात्मक पहलहरूलाई नजरअन्दाज गर्न मिल्दैन ।

४०. विगतमा नेकपा-माओवादीले 'शहीद गेट' बनाएर पार्टी (माओवादी) र मृतकको स्तुतिगान राखिएको थियो ।^{६८} एक अनुभवजन्य अध्ययनमा पीडितहरूले आफू निरक्षर भएकाले बेपत्ता भएका आफन्तको नाम सूचीकृत भए/नभएको बारेमा केही थाहा नपाएको बताएको उल्लेख गरेका थिए । नेकपा-माओवादीसँग सम्बद्ध

^{६५} द काठमाण्डू पोस्ट, बेपत्ता आयोगद्वारा परिचयपत्र वितरण सुरु, २०२१ जनवरी ३१, <https://kathmandupost.com/national/2021/01/31/disappearance-commission-starts-issuing-id-cards> मा उपलब्ध छ ।

^{६६} द रेकर्ड, चौध वर्षको मौनता, चौध वर्षको पीडा २०२१ फेब्रुअरी ५, <https://www.recordnepal.com/wire/features/fourteen-years-of-silence-fourteen-years-of-pain/> मा उपलब्ध छ ।

^{६७} पूर्वोक्त ।

^{६८} कसैको बारेमा माओवादीबाट व्यक्त भनाइप्रति सन्देह व्यक्त गर्न राज्यबाट बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्ति बारेको सकारात्मक भनाइ आवश्यक हुन्छ भन्ने धारणा छ र यसलाई स्थानीय तहमा राजनीतिक दलहरूले यसलाई बलियो बनाएका छन् ।

रहेकोले उक्त शहीद गेटमा बेपत्ता आफन्तको नाम राख्न नचाहने पीडितहरू पनि थिए । पछि गएर यस प्रकारको स्मृतिका पहलहरूलाई नेकपा-माओवादीबाट बेपत्ता भएका पीडितहरूको परिवारबाट बन्द गरी बेपत्ता व्यक्तिको सम्झनालाई राजनीतिक उद्देश्य प्राप्तिका लागि एउटा साधनका रूपमा प्रयोग गरियो ।^{६९} त्यसैले, राज्यको पहलमा स्मारकहरूको निर्माण गरिनु आवश्यक हुन्छ । तथापि, नेपालको सन्दर्भमा स्थानीय सरकारबाट केही पहल गरिएको भएपनि यस विषयमा आफ्नो दायित्व पूरा गर्न राज्य चुकेको अवस्था छ ।

ड. पीडित महिला र बालिकामा परेको प्रभाव

ड.१. आर्थिक प्रभाव

४१. बेपत्ता पारिएका पुरुष आफ्नो परिवारको पालनपोषणका लागि कमाउने एकमात्र वा मुख्य व्यक्ति भएको अवस्थामा महिलाहरूले उच्च आर्थिक कठिनाइको सामना गरेका छन् । सन् २०१३ मा आइसिटीजेद्वारा अन्तर्वार्ता लिएका ७३% भन्दा बढी महिला (श्रीमती) को यस्तै अवस्था थियो ।^{७०} यी महिलाहरूको भूमिका एक्कासी परिवारको पालनपोषणका लागि कमाउने व्यक्तिमा परिणत भई काम गर्न पहिलो पटक श्रम बजारमा प्रवेश गर्न बाध्य छन् ।^{७१} तर, आवश्यक अनुभव र सीपको अभावका कारण धेरै महिलाले न्यून पारिश्रमिक, असुरक्षित काम, कहिलेकाहीं टाढाको महानगरीय क्षेत्रमा गएर भएपनि काम गर्नुपर्ने परिस्थिति छन् ।^{७२}

४२. परिणामस्वरूप, बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको धेरै महिला आफन्तहरू चरम गरिवी र सीमान्तीकरणतर्फ धकेलिएका छन् । सन् २०१३ मा आइसिटीजेद्वारा गरिएको सर्वेक्षणमा बेपत्ता व्यक्तिका श्रीमतीहरूलाई श्रीमान बेपत्ता हुनुअघि र पछिको अवस्थामा उनीहरूको परिवारमा “पर्याप्त खाद्यान्न” को स्थिति के कस्तो अन्तर आएको छ भनेर सोधिएको थियो ।^{७३} त्यसको जवाफमा २५% भन्दा बढी महिलाले आफ्ना श्रीमानलाई बलपूर्वक बेपत्ता पारिनुअघि परिवारमा “पर्याप्त खाद्यान्न” नरहेको बताए भने ७०% महिलाले बलपूर्वक बेपत्ता पारिएपछि परिवारमा “पर्याप्त खाद्यान्न” नभएको अनुभव सुनाए ।^{७४} जम्मा ८%

^{६९} यसअघि उल्लेखित, Simon Robins, Constructing Meaning from Disappearance: Local Memorialisation of the Missing in Nepal, पृ. १११ ।

^{७०} यसअघि उल्लेखित, “Beyond Relief”, पृ. ५ ।

^{७१} आइसिटीजेले गरेको सोही सर्वेक्षणमा ७० प्रतिशतभन्दा बढी महिलाले आफ्ना श्रीमानलाई बलपूर्वक बेपत्ता पारिएपछि परिवारको पालनपोषणका लागि कमाउने व्यक्ति आफैँ रहेको बताए । यसअघि उल्लेखित आइसिटीजे, “Beyond Relief”, पृ. ५ हेर्नुहोस् । एचआरजेसीद्वारा अन्तर्वार्ता लिएका तीनजना महिलाले पनि आफ्ना प्रियजनलाई बलपूर्वक बेपत्ता पारिएपछि आफूले मजदूरी वा अन्य यस्तै आय आर्जनका क्रियाकलाप गर्न थालेको बताए ।

^{७२} यसअघि उल्लेखित आइसिटीजे, “बेपत्ता र अदृश्य”, पृ. ६ ।

^{७३} यसअघि उल्लेखित आइसिटीजे, “बेपत्ता र अदृश्य”, पृ. ५

^{७४} पूर्वोक्त ।

नेपाली नागरिकले अधिल्लो महिना पर्याप्त खाद्यान्न नभएको बताएकोमा^{५४} अध्ययनबाट प्राप्त त्यस्ता निष्कर्षले पीडित परिवारहरू चरम खाद्यान्न अभावतर्फ धकेलिँदै गएको संकेत गरेका छन् । आइसिटजेले उक्त अध्ययन गरेको १० वर्षपछि पनि एचआरजेसीद्वारा अन्तर्वार्ता लिएका महिलाले आर्थिक कठिनाइको अवस्था आजसम्म उस्तै रहेको बताए । एउटी महिलाले भनिन्- “आर्थिक पक्षमा हामी कोही पनि सबल छैनौं । हामीसँग न पैसा छ, न त कुनै सम्पत्ति नै ।”

४३. महिलाका यी तमाम कठिनाइका कारण तिनका बालबालिका सबैभन्दा बढी प्रभावित भएका छन् । बेपत्ता पारिएको व्यक्तिका धेरै श्रीमतीले आफ्ना सन्तान विशेषगरी शुल्क तिरेर छोरीहरूलाई विद्यालय भर्ना गर्न सकेनन् । पैसाको अभाव बढेपछि परिवारले शिक्षाको अवसरका लागि छोराहरूलाई प्राथमिकता दिने वा हुर्केबढेका छोरीहरूलाई घरधन्दामा सघाउन भन्दै विद्यालय छाड्न बाध्य पार्न सक्ने सम्भावना हुन्छ,^{५५} जसले महिला पीडितहरूलाई अझ बढी सीमान्तकृत बनाउँछ । तथापि, एचआरजेसीले एउटी महिलाले छोरोले विद्यालय छाडेको र छोरीले पहिलेखी उच्च शिक्षा हासिल गरेको एउटा उदाहरण फेला पारेको छ, जसले नेपालमा हरेक सधैं र सबैमा लागू नहुने इंगित गर्दछ ।

४४. यसैगरी, बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यबाट वृद्धावस्थाका महिला आर्थिक रूपमा अत्यधिक प्रभावित हुने सम्भावना रहन्छ । नेपाली संस्कृतिमा छोरोले बुढेसकालमा आमाबाबुको हेरचाह गर्ने अपेक्षा गरिन्छ ।^{५६} आफ्नो मुख्य सहारा नै गुमाएपछि वृद्धावस्थाका आमाबाबु पनि कमाउनका लागि काममा फर्कन सक्ने सम्भावना कम हुन्छ । तसर्थ, बेपत्ता व्यक्तिका बुढी आमाहरू आफ्ना छोरोलाई बेपत्ता पारिएका कारण गम्भीर आर्थिक जोखिममा छन् । यसैबीच, यदि एउटी महिलाले आफ्ना साना छोराछोरीलाई शैक्षिक अवसर प्रदान गर्न सकिनन् भने तिनीहरूको आय आर्जन गर्न सक्ने सम्भावनामा कमी आई भविष्यमा उनी स्वयंलाई सहारा दिने क्षमता समेत जोखिममा पर्दछ । आफ्नो परिवारको पालनपोषणका लागि कामलाई निरन्तरता दिन बाध्य भएका वृद्ध महिलाहरूसँग एचआरजेसीले अन्तर्वार्ता लिएको थियो ।

‘मेरा दुई नातिनी छन् र मैले उनीहरूलाई पनि मजदुरी र ज्यालादारी^{५७} गरेर हुर्काउँदैछु । मलाई अल्सर भएको छ, तर जीवन गुजारा गर्न अझै पनि काम गर्छु । मैले मेरा छोराछोरीलाई उच्च

^{५४} नेपाल सरकार, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, “नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण, २०१०/११, भाग २” (नोभेम्बर २०११) : ३. http://cbs.gov.np/wp-content/uploads/2012/02/Statistical_Report_Vol2.pdf मा उपलब्ध छ ।

^{५५} यसअघि उल्लेखित आइसिटिजे, “बेपत्ता र अदृश्य”, पृ. ६ ।

^{५६} Nina Evason, “Family in Nepalese Culture,” *Cultural Atlas*, २०१७, <https://culturalatlas.sbs.com.au/nepalese-culture/nepalese-culture-family> मा उपलब्ध छ ।

^{५७} यी शब्दहरूले निर्माणस्थलमा गर्ने कामलाई जनाउँछन् । यसअघि निर्माणस्थलमा श्रमिकका रूपमा महिलाहरू कहिल्यै देखिएका थिएनन् र महिलाहरूले त्यहाँ काम गर्न पाउनु अकल्पनीय थियो । पुनम यादव, “White Sari - Transforming Widowhood in Nepal,” In: *Gender, Technology and Development*, भाग २०, नं. १, SAGE Publications India, २०१६ (White Sari- Transforming Widowhood in Nepal) हेर्नुहोस् । <https://doi.org/10.1177/0971852415618748> मा उपलब्ध छ ।

शिक्षा दिलाउन खर्च सकिन्न । यसमा मलाई ग्लानी हुन्छ । उनीहरूले शिक्षा र रोजगारी पाए हामीलाई केही सजिलो हुने थियो ।”

लक्षित समूह छलफल-१, पीडित (श्रीमती), बाँके, २०२३ जुन ४

ड.१.१. जग्गा र सम्पत्तिमा पहुँच

४५. नेपालको कानूनी संरचनामा देवानी कानूनसम्बन्धी व्यवस्था बेपत्ता व्यक्तिका वारेमा कुनै ध्यान नदिई मृतक व्यक्तिको सन्दर्भमा मात्र गरिएको छ । उदाहरणका लागि, सम्पत्ति कानूनसम्बन्धी व्यवस्थाले कुनै व्यक्तिको मृत्यु भएपछि निजको नाममा रहेको सम्पत्तिसम्बन्धित हकवालालाई हस्तान्तरण गरिने उल्लेख गरेको छ ।^{५९} नेपालको अपुतालीसम्बन्धी कानूनअनुसार, सम्पत्तिको स्वामित्व रहेको व्यक्तिको मृत्यु भएको प्रमाणबिना त्यस्तो सम्पत्ति परिवारका अन्य सदस्यका नाममा हस्तान्तरण गर्न पाइनेछैन ।^{६०} यहाँ एउटा मात्र अपवाद के छ भने, यदि कुनै व्यक्ति लगातार कम्तिमा १२ वर्षसम्म बेपत्ता भएमा उनको मृत्यु भएको मानिन्छ ।^{६१} भूस्वामित्व ऋण लिनका लागि धितो राख्न मात्रै आवश्यक पर्ने होइन, घरपरिवारमा आम्दानी र खाद्यान्नको स्रोत पनि हो ।^{६२} यद्यपि, द्वन्द्वकाल र त्यस लगत्तैको समयमा जग्गाधनीका रूपमा दर्ता भएका महिलाहरूको अनुपात न्यून थियो । यसको अर्थ, धेरै महिला कठिन परिस्थितिका बीच गुज्रिरहेका थिए र उनीहरूका लागि अत्यावश्यक जग्गा एवं सम्पत्तिको पहुँच प्राप्त गर्ने एकमात्र उपाय नै आफ्ना बेपत्ता प्रियजनलाई मृत घोषणा गर्नु थियो ।

४६. व्यक्ति बेपत्ता पारिनुअगावै जग्गा पूर्ण वा आंशिक रूपमा निज लगायतका सह-उत्तराधिकारीहरूसँग बाँडफाँट भइसकेको अवस्थामा जग्गाको अपुतालीसम्बन्धी मुद्दा भन्ने जटिल हुन्छ । आईसिटीजेको सर्वेक्षणले पैतृक जग्गा पाउने अपेक्षा गरेका उत्तरदातामध्ये एक चौथाइभन्दा बढी महिलाले यस्तै समस्या भेल्लुपरेको देखाएको थियो ।^{६३} यीमध्ये केही घटनामा जग्गाको स्वामित्व या त बेपत्ता व्यक्तिको श्रीमतीको नाममा रहेको थियो वा ससुराले आफ्नो छोरा बेपत्ता भएपछि उसको भागमा परेको जग्गा बुहारीको नाममा

^{५९} मुलुकी ऐन, अपुताली सम्बन्धी परिच्छेद, दफा १ र २ ।

^{६०} यसअघि उल्लेखित आईसिटीजे, “Beyond Relief”, पृ. ७ ।

^{६१} प्रमाण ऐन, २०३१, दफा ३२, “कुनै व्यक्ति जीवित छ भन्ने कुरा प्रमाणित गर्ने भार : तर, कुनै व्यक्ति जीवित छ वा निजको मृत्यु भइसकेको छ भन्ने प्रश्न उठेमा सो व्यक्तिको सम्बन्धमा स्वभावित रूपमा जानकारी पाउने व्यक्तिले निजका सम्बन्धमा कानून बमोजिम मृत्यु भएको अनुमान गर्न सकिने १२ वर्षको अवधि व्यतित भइसकेपछि पनि कुनै जानकारी पाएको छैन भन्ने प्रमाणित भएका, निज जीवित छ भन्ने पक्षले नै सो कुरा प्रमाणित गर्नुपर्छ ।”

^{६२} अन्तर्राष्ट्रिय आप्रवास संगठन (आइओएम) को तथ्याङ्कअनुसार, सन् २००१ मा नेपालमा १०.८% महिलाको मात्र भूस्वामित्व रहेको थियो । आइओएम, “Barriers to Women’s Land and Property Access and Ownership in Nepal,” अगष्ट २०१६ हेर्नुहोस् । https://www.iom.int/sites/g/files/tmzbd1486/files/our_work/DOE/LPR/Barriers-to-Womens-Land-Property-Access-Ownership-in-Nepal.pdf मा उपलब्ध छ ।

^{६३} यसअघि उल्लेखित आईसिटीजे, “Beyond Relief”, पृ. ७ ।

हस्तान्तरण गरेका थिए ।^{५४} यद्यपि, धेरैजसो अवस्थामा बेपत्ता व्यक्तिका श्रीमतीले आफ्नो हकदावी गरेपछि मात्र ससुराबाट जग्गामा पहुँच प्राप्त गर्न सकेका थिए ।^{५५} यसले गर्दा महिलाहरूले कर्मचारीतन्त्रबाट मात्रै भ्रमेला खेप्नु परेन, कहिलेकाहीं श्रीमानका परिवारसँग पनि तनावपूर्ण सम्बन्धमा बाँच्न बाध्य गरायो । कतिपय अवस्थामा सासु ससुराको मृत्यु भएपछि जग्गा आफ्नो नाममा हस्तान्तरण गर्न बेपत्ता श्रीमानको मृत्युको प्रमाणपत्र चाहिने भएकाले महिलाहरूले सो कार्यमा कठिनाई भेट्नुपरेको थियो ।^{५६}

४७. यसबाहेक, बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, २०१७ ले मृतकको नाममा बैंकमा रहेको निक्षेप दावी गर्न निजको मृत्यु भएको प्रमाण स्वरूप सम्बन्धित सरकारी अधिकारीले जारी गरेको मृत्यु दर्ता प्रमाणपत्र पेश गरेपछि मात्र सो बैंक खाताको हक हस्तान्तरण गर्न सकिने उल्लेख गरेको छ ।^{५७} बेपत्ता पीडितको अवस्था र ठेगाना अज्ञात रहेको अवस्थामा आफ्ना प्रियजनलाई 'मृत' घोषित गर्नु एउटा दर्दनाक प्रक्रिया हो र यसले पीडितलाई बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको यथार्थलाई प्रतिबिम्बित गर्दैन । तथापि, धेरै महिलाले जग्गा वा बैंक खातामा पहुँच प्राप्तिका लागि र माथि उल्लेख गरिएभैं 'एकल महिला भत्ता' प्राप्त गर्न समेत यस्तो बाटो रोजे, तर बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको व्यक्तिका श्रीमतीलाई सरकारको नियमानुसार उक्त भत्ता प्रदान गरिने व्यवस्था छैन ।^{५८} यसका लागि श्रीमानको मृत्यु भएको प्रमाण पेश गर्नुपर्छ । यस्ता घटनाले बेपत्ता आफन्तको अवस्था र ठेगाना पत्ता लगाउन तल्लीन रहेका परिवारका सदस्य र महिलाहरूको प्रयासलाई कमजोर बनाउँछन् ।^{५९} साथै, यसले अन्य सम्भावित उपाय प्रदान नगरी महिलाहरूलाई बेपत्ता व्यक्तिको खोजीमा अवरोध सिर्जना गर्दछ, जुन बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका सबै व्यक्तिको संरक्षणसम्बन्धी घोषणापत्रको धारा ३ मा उल्लेखित राज्यका दायित्वहरूको उल्लङ्घन हो ।^{६०}

ड.१.२. प्रियजनको खोजीमा लाग्ने खर्च

४८. बेपत्ता प्रियजनको अवस्था र ठेगानासम्बन्धी सूचनाको खोजी गर्ने प्रयासका क्रममा पीडित महिलाहरूमा ठूलो आर्थिक बोझ पनि थपिन सक्छ । सूचना प्राप्त गर्नका लागि प्रहरी कार्यालय, सेनाका ब्यारेक र साक्षीहरूका घरमा पटक-पटक धाउनुपर्ने हुन सक्छ । यसका लागि बाटो खर्च आवश्यक पर्नुका साथै उनीहरूमा असुरक्षा पनि बढ्न सक्छ । केही परिवारले २० वर्षभन्दा बढी समयदेखि बेपत्ता आफन्तको खोजी

^{५४} पूर्वोक्त ।

^{५५} पूर्वोक्त ।

^{५६} पूर्वोक्त, पृ. ६ ।

^{५७} बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३, दफा १११ ।

^{५८} माथिको अनुच्छेद ३४ हेर्नुहोस् ।

^{५९} बेपत्ता सम्बन्धी कार्य समूह, महिला र बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको व्यक्तिका बारेमा सामान्य टिप्पणी, अनुच्छेद १७ ।

^{६०} पूर्वोक्त ।

गदैं आएका छन् । काम गरेर आय आर्जनमा गर्न सकिने समयलाई उनीहरूले आफन्तकै खोजीका लागि खर्चेका छन् ।

“हामी (परिवार) आफ्ना प्रियजनको खोजीका लागि धेरै ठाउँ धाउनुपरेको थियो । सरकारले अन्तरिम राहत बापत उपलब्ध गराएको धेरैजसो रकम आफन्तकै खोजी वा परिवारको स्वास्थ्योपचारका खर्च भएको छ ।”

लक्षित समूह छलफल-३, पीडित (श्रीमती), बाँके, २०२३ जुन ४

४९. बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका आफन्तको अवस्था र ठेगाना पत्ता लगाउन सरकारले कुनै ठोस पहल नगरेको भन्दै राजधानी बाहिरका महिलाले काठमाडौं गई पटक-पटक आन्दोलन गरे । सो अभियानलाई उनीहरू आबद्ध रहेका राजनीतिक दलहरूले समर्थन गरेका भएपनि यसमा उनीहरूको केही व्यक्तिगत खर्च समेत भएको थियो । एकजना पीडितले आन्दोलनका लागि काठमाडौं गएर १९ दिनसम्म बस्दा करिब १०,००० नेपाली रूपैयाँ (करिब ७६ अमेरिकी डलर) खर्च भएको बताइन्, जुन प्राय ऋण स्वरूप लिइएको हुन्थ्यो ।

५०. एचआरजेसीद्वारा गरिएको अध्ययनले बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको व्यक्तिका परिवारको निराशाको नाजायज फाइदा उठाउन खोज्ने र संकटासन्न महिलालाई जटिल र निरन्तर घोटालाको शिकार बनाई घूस माग्ने लुटेरा र ठगहरूको नालिबेली पनि पर्दाफाँस गरेको छ ।

“मेरो ससुरालाई राजेन्द्र श्रीवास्तव नाम गरेका एक व्यक्तिले सम्पर्क गरी उहाँलाई आफ्नो छोरा (मेरो श्रीमान) चिसापानी ब्यारेकमा रहेको बताए र यो सूचना उपलब्ध गराए बापत ने.रु. ५,००० (करिब ३८ अमेरिकी डलर) माग गरे । मेरो ससुराले उनलाई भनेजति पैसा दिनुभयो । (तर, ती व्यक्तिले दिएको सूचना गलत थियो) ।”

लक्षित समूह छलफल-१, पीडित (श्रीमती), बर्दिया, २०२३ जुन ५

“श्रीमानको खोजीका क्रममा म सहाराविहीन भएर राजनीतिक दलका स्थानीय कार्यकर्ता र जमीन्दारसँग सहयोगका लागि याचना गर्थे । यस्तै एउटा घटनामा, एकजना जमीन्दारले ने.रु. २५,००० (करिब १९० अमेरिकी डलर) दिएमा मेरो श्रीमानलाई रिहा गर्न सुरक्षाबललाई फोन गरिदिने बताए । मसँग उनलाई दिने पैसा थिएन । तेस्रो पटकको भेटमा उनले निर्दयतापूर्वक मलाई भन्यो, “तिम्रो श्रीमानको हत्या भइसक्यो, अब गएर उसको दाहसंस्कार गर ।”

अर्न्तवार्ता-२, पीडित (श्रीमती), बर्दिया, २०२३ जुन ५

च. सामाजिक प्रभाव

५१. “अर्ध-विधवा” शब्द कहिलेकाहीं बेपत्ता व्यक्तिका श्रीमतीको दुर्दशा दर्शाउन प्रयोग गरिन्छ।^{११} परम्परागत हिन्दू संस्कृतिमा विधवाहरूलाई शदिऔँदैखि नै अकल्पनीय रूपमा वञ्चितीकरण गरिएको भए तापनि बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका पुरुषका श्रीमतीलाई पूर्ण रूपमा न विधवा मानिन्छ, न सधुवा।^{१२} तलका अनुच्छेद ५२ देखि ६२ मा समेत व्याख्या गरिएको यस प्रकारको उपेक्षाले^{१३} धेरै महिलाहरू दोहोरो विभेदको शिकार बन्नुपरेको र विविध र विरोधाभासी सामाजिक तथा सांस्कृतिक दबावहरूलाई सन्तुलनमा राख्न बाध्य भएको अवस्थालाई उजागर गरेको छ।

च.१. परिवार

५२. बलपूर्वक बेपत्ता पारिएपछि विशेषगरी आर्थिक अवस्थाका कारण^{१४} पारिवारिक समस्या उत्पन्न हुनेबारेमा अनुसन्धार्ताहरूले विस्तृत रूपमा प्रतिवेदन तयार गरेका छन्। परिवारको पालनपोषणका लागि कमाउने व्यक्ति गुमाएपछि आर्थिक समस्यामा परेका सासु ससुराले बुहारीलाई बोझको^{१५} रूपमा लिन सक्छन्।

५३. परम्परागत परिवारहरूमा आफ्नो हैसियत कायम राख्न युवा महिला आफ्ना श्रीमान वा सन्तान (विशेषगरी छोरा) माथि निर्भर रहेका हुन्छन् र आफ्ना युवा श्रीमान बेपत्ता भएपछि परिवारभित्र आफ्नो हैसियत राम्ररी स्थापित नभएका कारण बेपत्ता व्यक्तिका श्रीमतीले त्यसका लागि सङ्घर्ष गर्नुपर्ने हुन्छ।^{१६} परिवारमा मनमुटाव भएको अवस्थामा छोराको माध्यमबाट जाने पुख्यौली सम्पत्तिलाई बुहारीले जोखिममा पार्न सक्ने सोच रहेको र यसबाट तनाव र पारिवारिक कलह बढ्ने गरेको अध्ययनले देखाएको छ। बुहारीले पुनर्विवाह गरेर सबै सम्पत्ति लैजाने पो हो कि भन्ने डरले ससुराले उनीहरूका नाममा भूस्वामित्व^{१७} हस्तान्तरण गर्न हिचकिचाएका केही घटनाहरू रहेका छन्।

“म देशको पूर्वी क्षेत्रकी हुँ र मेरो श्रीमान पश्चिम दार्चुलाका हुन्। त्यसैले, सासु ससुराले मलाई सधैं बाहिरिया ठान्थे। श्रीमानलाई बलपूर्वक बेपत्ता पारिएपछि परिवारले राम्रो व्यवहार नगरेको कारण म दार्चुलामा बस्न सकिनँ। म बाँकेमा फुपको घरमा बस्थेँ र मेरो परिवारको गुजारा

^{११} यसअघि उल्लेखित आइसिटीजे, “Beyond Relief”, पृ. ८।

^{१२} पूर्वोक्त।

^{१३} यसअघि उल्लेखित पुनम यादव, White Sari - Transforming Widowhood in Nepal।

^{१४} पूर्वोक्त।

^{१५} पूर्वोक्त।

^{१६} रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समिति, नेपालमा बेपत्ता व्यक्तिका परिवार : उनीहरूका आवश्यकता सम्बन्धी अध्ययन, २००९, पृ. २४, <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/2011/families-of-missing-persons-nepal-report.pdf> मा उपलब्ध छ।

^{१७} सोही अनुभवका लागि अनुच्छेद ३३-४, ४६ हेर्नुहोस्।

चलाउन घरायसी काममा सघाउँथे । म आफ्नो श्रीमानको घरमा नबसेको मौका पारेर मेरो जेठाजुले स्थानीय सरकारी अधिकारीलाई भनेर अन्तरिम राहतको लाभग्राही सूचीबाट मेरो नाम हटाए । यो कुरा पछि थाहा पाएपछि म दार्चुला गएर सूची सच्याउन लगाएँ ।”

लक्षित समूह छलफल-५, पीडित (श्रीमती), बाँके, २०२३ जुन ४

५४. आइसिटीजेद्वारा सन् २०१३ मा गरिएको अनुसन्धानअनुसार, केही महिलालाई उनीहरूका तथाकथित “नरामो कर्म” (हिन्दू धर्मले व्याख्या गर्ने कारण र त्यसको प्रभावको नकारात्मक चक्र) का कारण नै पारिवारिक कठिनाइ भएको र आफन्त बेपत्ता पारिएको भनी दोष लगाइएको छ।^{१५} केही चरम घटनाहरूमा, बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको व्यक्तिका श्रीमतीमाथि बोक्सीको आरोप लगाइएको थियो । नेपालमा विधवा वा सामाजिक मान्यताभन्दा बाहिर गएको भनिएका महिलालाई बोक्सीको आरोप लाग्ने जोखिममा परेका हुन्छन् । अरुका दुर्भाग्यको दोष पनि उनीहरूमाथि नै लगाउने गरिन्छ।^{१६} उदाहरणका लागि, बागलुङकी एक महिलाले आइसिटीजेसँगको कुराकानीमा भाउजुको भैंसीले दूध थोरै दिन थालेपछि उनले बोक्सी लगाएकै कारण त्यस्तो भएको आरोप लगाइएको बताइन्।^{१७} बोक्सीको आरोप (कसूर र सजाय) ऐन, २०१४ ले कसैलाई बोक्सी गरेको आरोप लगाउने र क्रूर, अमानवीय र अपमानजनक व्यवहार गर्ने कार्यलाई कसूर घोषित गरेको भएपनि यस्ता घटनाहरू अझै पनि नियमित रूपमा बाहिर आउने गरेका छन् र केही अवस्थामा स्थानीय सरकारका प्रतिनिधिहरू नै यसमा संलग्न रहेको समेत पाइएको छ।^{१८} बोक्सीको आरोप लगाइएका व्यक्तिलाई कानून बमोजिम न्याय र कसूरदारलाई सजाय दिनुपर्ने व्यवस्थाविपरित यस्ता घटनालाई मध्यस्थता गरी मेलमिलापमा टुङ्ग्याउने गरिएको छ।^{१९}

च.२. समुदाय

५५. बलपूर्वक बेपत्ता पारिएपछि तिनका श्रीमतीलाई समुदायले कुदृष्टिले हेर्ने र शंकाको दृष्टिले व्यवहार गर्ने गरेको पाइएको छ। माथि उल्लेख गरिएभैं, परिवारको पालपोषणका लागि कमाउने मुख्य व्यक्तिलाई बेपत्ता पारिएका कारण धेरै महिलाहरूलाई काम खोज्न वा श्रीमानको खोजी गर्न र नागरिक समाज

^{१५} आइसिटीजेले कैलाली, कञ्चनपुर, सुर्खेत र सिरहामा सासु ससुराले आफ्ना छोराको मृत्यु हुनुको दोष बृहारीमाथि थोपारेका केही घटना अभिलेख गरिएको जनाएको छ। यसअघि उल्लेखित आइसिटीजे, “Beyond Belief” हेर्नुहोस्।

^{१६} नेपालमा केही समूह अझै पनि बोक्सीविद्यामा विश्वास गर्छन्। यसरी बोक्सी आरोप खेप्ने महिलाहरू सामान्यतया निम्न सामाजिक आर्थिक स्थिति भएका वृद्धा र विधवा विशेषगरी दलित वा अन्य सीमान्तकृत समूहका सदस्य रहेका छन्। Asian Human Rights Commission, “Nepal: Witchcraft as a Superstition and a Form of Violence Against Women in Nepal,” २०११ हेर्नुहोस्, www.humanrights.asia/opinions/columns/AHRC-ETC-056-2011 मा उपलब्ध छ।

^{१७} यसअघि उल्लेखित आइसिटीजे, “Beyond Relief”, पृ. ९।

^{१८} अमृता अनमोल, सिआइजे नेपाल, Rupandehi women continue to face abuse on witchcraft charges, with local unit officials’ complicity हेर्नुहोस्, <https://cijnepal.org.np/witchcraft/> मा उपलब्ध छ।

^{१९} पूर्वोक्त।

सङ्गठनहरूद्वारा आयोजित कार्यक्रममा सहभागी हुनका लागि एक्कासी घरबाहिर निस्कन बाध्य भए । यसले गर्दा अरुले उनीहरूमाथि अनावश्यक आंशका गरियो । महिलाहरूलाई सामान्यतया सार्वजनिक भूमिकाबाट अलग्याउने गरिएको छ र आफ्नो परिवारभन्दा बाहिरका पुरुषसँगको हेलमेल वा अन्तरक्रियालाई धेरै समुदायले सामाजिक रूपमा स्वीकार गर्दैनन् ।^{१०३} बेपत्ता पारिएका आफन्तको खोजी गर्न वा गैरसरकारी सङ्घसंस्थाका पैरवी क्रियाकलापहरूमा भाग लिन थालेपछि उनीहरूलाई छिमेकीले परपुरुषलाई भेट्न घरमा नबसेको आरोप लगाउँदै उनीहरूका आमदानीको स्रोतका बारेमा समेत प्रश्न गरिएको थियो । एचआरजेसीद्वारा अन्तर्वार्ता लिइएका सबैजसो महिलाले कुनै न कुनै रूपमा समुदायका सदस्यहरूबाट आफूलाई बहिस्करण, श्राप, अपमान, छेडछाड, अपमान, विभेद, बेवास्ता, घृणा र उपहास गरिएको बताए । पीडित महिलाहरूले आफूलाई दुर्भाग्य निम्त्याएको आरोप लगाइएको, तिरस्कार गरिएको, अरुले अपवित्र ठानी आफूले छोएको खानेकुरा समेत नखाने गरेको पीडा सुनाए ।

५६. केही महिलाले आफूप्रति सुरुमा यस्ता व्यवहार गरिएको भए तापनि हालैका वर्षहरूमा सुधार आएको जानकारी गराए । एकजना महिलाले आजभोलि महिलाहरूले पनि श्रमिकको काम गर्ने चलन व्यापक भएको कारण त्यसमा सुधार आएको बताइन् । अर्की महिलाले नागरिक समाज सङ्गठनका र विभिन्न सञ्जालले समुदायमा प्रत्यक्ष भेटघाट र मध्यस्थता गरेपछि मानिसहरूले आफूलाई अपमान गर्न छाडिएको सुनाइन् । उनले भनिन्, “त्यस्ता भेटघाटका क्रममा एकल महिलालाई किन अपमान गर्नु हुँदैन भन्ने बारेमा सम्झाउने गरिन्थ्यो ।”

५७. धेरै समुदाय र परिवारका सदस्यले बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको व्यक्तिका श्रीमतीलाई आफ्ना बेपत्ता प्रियजनलाई मृत घोषित गर्न दबाव दिइरहेको भन्ने सूचना प्राप्त भएका छन् ।^{१०४} तथापि, हिन्दू संस्कृतिले बेपत्ता व्यक्तिलाई मृत सरह मान्यता नदिने भए तापनि आइसिटीजेको अनुसन्धानले द्वन्द्वकालमा बेपत्ता पारिएको व्यक्तिका सन्दर्भमा त्यसको ठिक विपरित रहेको देखाएको छ ।^{१०५} परिणामस्वरूप, बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको व्यक्तिका श्रीमतीले आफ्ना श्रीमानको आध्यात्मिक मुक्ति र सामाजिक सुव्यवस्थाको संरक्षण सुनिश्चित गर्नका लागि भन्दै अन्तिम संस्कार गर्न छिमेकीहरूबाट दबावका सामना गर्न सक्छन् । बेपत्ता श्रीमानको अन्तिम संस्कार नगरेको कारण कतिपय महिलालाई समुदायले निष्काशन गरेको र सार्वजनिक कार्यक्रममा सहभागी हुनबाट वञ्चित गराइएको छ । एक महिलाले एचआरजेसीलाई भनिन्-

^{१०३} यसअघि उल्लेखित आइसिटीजे, “Beyond Relief”, पृ. १३ ।

^{१०४} बयानका लागि तलको अनुच्छेद ५७ मा हेर्नुहोस् (उदाहरणका रूपमा) ।

^{१०५} यसअघि उल्लेखित आइसिटीजे, “Beyond Relief”, पृ. ९ ।

“मेरा छोरी र नाति बारम्बार विरामी परेपछि हामी एकजना भाँकीलाई^{१०६} हेराउन गयौं । त्यस क्रममा उनले मेरो श्रीमानको अन्तिम संस्कार नगरेकै कारण यस्तो समस्या सिर्जना भएको बताए । मलाई श्रीमानको अन्तिम संस्कार गर्ने इच्छा नहुँदा नहुँदै पनि आफन्तहरूले दबाव दिइरहेका छन् । उनीहरूले यदि परिवारमा कुनै नराम्रो घटना भएमा त्यसको जिम्मेवार तिमी नै हुनेछौ भनेका छन् । त्यसैले, मैले अब आफ्नो निर्णयमा पुनर्विचार गरी चाँडै नै श्रीमानको अन्तिम संस्कार गर्ने सम्भावना छ ।”

अर्न्तवार्ता-३, पीडित (श्रीमती), बर्दिया २०२३ जुन ६

५८. नेपालमा विवाहित महिलाको एउटा विशिष्ट स्थान छ । चुरा, रातो साडी र सिन्दूर (सिउँदो रंगाउने रातो धुलो) ले महिलालाई विवाहितको पहिचान दिएका हुन्छन् ।^{१०७} जब कुनै श्रीमती विधवा हुन्छिन्, उनले विवाहित महिलाका यी प्रतीकहरू हटाउने र सेतो वस्त्र लगाउने अपेक्षा गरिन्छ । यसो भएसँगै उनीहरूका ती विशेषाधिकार गुम्छन् र यसलाई “सामाजिक मृत्यु” का रूपमा लिइन्छ ।^{१०८} तथापि, बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको व्यक्तिका श्रीमतीहरू अक्सर आफ्ना श्रीमानप्रतिको वफादारिता र विवाहित अवस्थामै रहनुको फाइदाहरूका कारण विवाहित नारीका सामाजिक प्रतीकहरू परित्याग गर्न चाहँदैनन् ।^{१०९} यी परिदृश्यका बीच विवाहित अवस्थालाई कायमै राखिरहेका महिलाले कहिलेकाहीं कलंक र अविश्वासको सामना गर्नुपरेको छ ।^{११०}

“मेरो श्रीमानलाई बेपत्ता पारिएलगत्तै मलाई मैले लगाएका चुरा, टिका र पोते (हिन्दू विवाहित महिलाले लगाउने हार) वारेमा प्रश्न गरिन्थ्यो । श्रीमान मरिसकेको भएपनि विवाहित महिलाका यी प्रतीकहरू लगाएको भन्दै छिमेकीले हप्काउँथे । यसो भन्दा मलाई ज्यादै दुःख लाग्थ्यो । अनि म छिमेकीलाई मेरो श्रीमानको मृत्यु कहिले र कसरी भयो भन्ने कुरा तिमीहरूलाई थाहा छ भनेर प्रश्न गर्थे । अहिले परिस्थिति बदलिएको छ । उनीहरूले मलाई त्यस्ता कुरा भन्न छोडेका छन् ।

लक्षित समूह छलफल-१, पीडित (श्रीमती), बर्दिया, २०२३ जुन ५

^{१०६} भाँकीले कथित बोक्सीविद्याका कारण विरामी परेका व्यक्तिको उपचार गर्ने विश्वास गरिन्छ । नेपालका केही जातीय समुदायले यसमाथि विश्वास गरी अभ्यास गर्ने गरेका छन् ।

^{१०७} यसअघि उल्लेखित पुनम यादव, *White Sari - Transforming Widowhood in Nepal* ।

^{१०८} यसअघि उल्लेखित Simon Robins, “Ambiguous loss in a non-Western context: Families of the disappeared in post-conflict Nepal,” *Family Relations*, भाग ५९, २०१०, पृ. २५६ हेर्नुहोस् ।

^{१०९} यसअघि उल्लेखित आइसिटीजे, “बेपत्ता र अदृश्य”, पृ. ९ ।

^{११०} पूर्वोक्त ।

५९. बेपत्ता पारिएको व्यक्तिका श्रीमतीहरूलाई पनि आफ्ना श्रीमानले गर्ने गरेको कमाइको जिम्मेवारी पूरा गर्न आह्वान गर्न सकिन्छ । श्रीमानलाई बेपत्ता पारिएपछि महिलालाई श्रमिक काम गर्न बाध्य पारिएकाले छोटोछोटीको हेरचाह गर्नुपर्ने जिम्मेवारीमा थप बोझ थपिएको थियो ।

“मेरो श्रीमान् बेपत्ता भएपछि मैले आफ्नो परिवारको पालनपोषणका लागि काम गर्न मजदुरी गर्न थालें । त्यसबेला (करिब २० वर्षअघि) पुरुषले मात्र श्रमिकको काम (मजदुरी) गर्थे । मेरो कार्यस्थलमा म बाहेक करिब ७ जना पुरुष थिए । अन्य कोही महिला थिएनन् । हुइला बोक्ने म एक्लो महिला भएको कारण त्यस्तो काम गर्न अप्ठ्यारो लाग्यो । तर, पैसा कमाउनको लागि मैले यो काम गर्नुपर्छो ।”

अन्तर्वार्ता-३, पीडित (श्रीमती), बर्दिया, २०२३ जुन ६

६०. बेपत्ता व्यक्तिका श्रीमतीले विशेषगरी कलिलै उमेर भएको अवस्थामा आलोचना, प्रश्न र पुनर्विवाहका लागि दबावको सामना गर्छन् ।^{१११} कतिपय जिल्लामा पुनर्विवाहलाई समुदायले बेपत्ता श्रीमानप्रतिको विश्वासघात ठानी नकारात्मक रूपमा हेर्छन् । यस्तो अवस्थामा पुनर्विवाह गर्ने महिलाहरू आफ्ना सासु ससुराबाट कलंकित हुन्छन् वा आफूलाई अस्वीकार गर्ने अर्को परिवारहरूमा पुग्छन् । आइसिटीजेको अध्ययनले पुनर्विवाहलाई केही जिल्ला र स्थानीय संस्कृतिहरूमा स्वीकार गरिएको औँल्याएको छ ।^{११२} तथापि, पुनर्विवाह गर्ने महिलालाई कतिपय क्षेत्रमा विधवा,सम्बन्धीवच्छेद गरेकी वा एकल महिलाका रूपमा हेरी उनीहरूको सामाजिक कुनै पहिचान नभएको भन्दै कलंकित गरिन सक्छ ।^{११३} आइसिटीजेद्वारा गरिएको सर्वेक्षणमा अन्तर्वार्ता लिइएका महिलामध्ये एक चौथाईले आफूलाई पुनर्विवाह गर्न दबाव दिइएको बताए ।^{११४}

६१. पुनर्विवाह नगर्ने महिलाले स्थानीय पुरुषहरूको अवाञ्छित निशाना र यौन उत्पीडनको सामना गर्नुपरेको जनाइएको छ । उनीहरू सामान्यतया परिवारकै पुरुष सदस्य लगायत अन्यबाट हुने दुर्व्यवहार र यौन हिंसाप्रति बढी संवेदनशील छन् ।^{११५}

च.३. खोजी, ऐक्यबद्धता, सामर्थ्य र सक्रियता

^{१११} पूर्वोक्त ।

^{११२} पूर्वोक्त ।

^{११३} पूर्वोक्त ।

^{११४} पूर्वोक्त ।

^{११५} यसअघि उल्लेखित आइसिटीजे, “बेपत्ता र अदृश्य”, पृ. ९ ।

६२. बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यले महिलालाई प्रतिकूल अवस्थाको फाइदा उठाई सामाजिक परिवर्तनको संवाहकका रूपमा स्थान नदिएर पीडित मान्न अस्वीकार गरिएका उनीहरूलाई ऐक्यबद्ध गराएको छ ।

“द्वन्द्वपछि मुलुकमा सङ्घीयता र धर्मनिरपेक्षता आयो । तर, यसले द्वन्द्वका कारण महिलाको मनमा लागेको पीडाका घाउमा मल्हम लगाउने परिस्थिति भने सिर्जना गरेको छैन । यस्तो पीडालाई सम्बोधन गर्न पीडितहरूको सञ्जाल निर्माण गर्न हामी एकजुट भएका छौं ।”

अर्न्तवार्ता-६, पीडित समुदायका नेता, काठमाडौं, अगष्ट २०२२

“हाम्रा बेपत्ता प्रियजनको न्यायका लागि हाम्रो कानूनी लडाईं र सङ्घर्षमा एचआरजेसी जस्ता नागरिक समाज सङ्गठनहरूले हामीलाई सहयोग गरेका छन् । यसले मलाई मेरी आमालाई एउटा छोरा सरह मद्दत गर्न बल पुऱ्याएको छ ।”

अर्न्तवार्ता-३, पीडित (छोरी), काठमाडौं, अगष्ट २०२२

“एचआरजेसी जस्ता गैर-सरकारी संस्थाहरूले आयोजना गरेका पैरवी कार्यक्रममा उपस्थित हुँदा मलाई खुशी लाग्छ । घरमा म आफूलाई एक्लो महसुस गर्छु र पीडाले गर्दा कोठाभित्र बसेर रुन्छु । तर, पैरवी कार्यक्रममा म जस्ता धेरै पीडितहरूलाई देख्दा मलाई अन्यायको विरुद्धमा बोल्ने शक्ति मिलेको छ ।”

लक्षित समूह छलफल-४, पीडित (श्रीमती), बाँके, २०२३ जुन ४

“मेरो श्रीमानलाई बलपूर्वक बेपत्ता पारिएपछि, मैले उहाँको खोजी गर्न थालें । यस क्रममा आफ्ना प्रियजनको खोजी गरिरहेका अन्य धेरै महिलालाई पनि भेटें । काठमाडौंमा आयोजित सरकार विरुद्धको आन्दोलनमा हामी एकअर्काको सहयोग र सान्त्वना बन्थौं । मैले महिलाहरूलाई आफ्ना प्रियजनले स्थिति सार्वजनिक गरियोस् भनी बन्दीप्रत्यक्षीकरण रिट निवेदन दायरी गर्न पनि सहयोग गरे । यसबाट उत्पन्न परिणाम सहेर बाँच्दाको अनुभव मलाई थाहा भएकोले अरु कसैलाई बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको हेर्न चाहन्नं ।”

अर्न्तवार्ता-४, पीडित (श्रीमती), काठमाडौं, अगष्ट २०२२

६३. यहाँ उल्लेखनीय छ भने केही पीडितले तत्काल रिट निवेदनहरू मार्फत तत्काल कानूनी उपचारको बाटो रोज्दै गर्दा अन्य धेरै महिला विशेषगरी ग्रामीण क्षेत्रका पीडितलाई न्यायिक संयन्त्रमा कसरी उजुरी गर्ने भनेर बारेमा थाहा भएन ।

“मेरा बेपत्ता पारिएको बुवाको खोजी गर्दा सन् २००४ मा मलाई गिरफ्तार गरी थुनामा राखियो । मेरी बहिनीले अदालतमा बन्दीप्रत्यक्षीकरण रिट निवेदन दायर गरेपछि मलाई रिहा गरियो । मैले मेरो

गिरफ्तारी र थुनाको कुनै परवाह नगरी सधैं पिताको खोजीमा आफ्नो ध्यान केन्द्रित गर्ने । म र मेरी बहिनीले पिताको खोजीका लागि चालेका सबै कानूनी उपाय अलम्बन गर्‍यो । हामीसँग पैसा नभएकाले अदालतसम्म पुग्न कयौं कोस पैदल जान्थ्यौ । पछि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार समितिमा उजुरी पनि पेश गर्‍यो ।”

अर्न्तवार्ता-३, पीडित (छोरी), काठमाडौं, अगष्ट २०२२

छ. मनोवैज्ञानिक तथा शारीरिक प्रभाव

६४. बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यबाट महिलाको मानसिक स्वास्थ्यमा पुगेका क्षतिको पहिचान गर्नु आवश्यक हुन्छ । निराशा, आत्महत्याको गर्ने सोच, चिन्ता, क्रोध, निरन्तर सतर्कता, अनिद्रा आदि बेपत्ता व्यक्तिका अप्रत्यक्ष पीडितहरूले सामना गर्नुपरेका मुख्य मनोवैज्ञानिक समस्याहरू हुन् ।^{११६} बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको घटनाबाट उत्पन्न तनाव शारीरिक रूपमा प्रकट हुन्छ । जस्तै: लगातार थकान^{११७} वा दुखाइ^{११८} । नेपालमा पनि केही महिलामा मानसिक स्वास्थ्य विग्रिएको अभिलेख गरिएको छ ।^{११९} यदि समयमै उपचार गरिएन भने शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्य समस्याहरू हृदय रोग र मनोविकृति जस्ता गम्भीर अवस्थाहरूमा परिणत हुन सक्छन् ।

६५. अन्तरपुस्ता आघातका कारण बालबालिकाको मानसिक स्वास्थ्यमा पर्ने प्रभावलाई पनि कम मुल्यांकन गर्न मिल्दैन । एचआरजेसीलेले व्यक्तिलाई बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको दशकौंपछि नातिनातिनाहरूले आफ्नो हजुरबुबाको अवस्था वा ठेगाना बारेमा खोधखोज गरिरहेका घटनाहरू अभिलेख गरेको छ । यसैबीच, एचआरजेसीसँगको कुराकानीमा एक महिलाले आफ्नो श्रीमान अचानक बेपत्ता भएपछि आफ्नी छोरीलाई विद्यालयमा दुर्व्यवहार गरिएको बताइन् । छोरीलाई उनका सहपाठीले तिम्रो बुबा कहाँ छन् भनेर बारम्बार सोध्ने गरेपछि उनको मनमा “चोट लाग्यो” । वर्षौंपछि छोरी हुर्किसक्दा पनि उनले त्यो “चोट अझै बाँकी रहेको” बताइन् । एचआरजेसीद्वारा सहयोगप्राप्त एक पीडितले भनिन्, “बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्य एक निरन्तर प्रक्रिया हो”, जुन बेपत्ता व्यक्तिका श्रीमती वा आमासम्म पुगेर टुंगिदैन ।

“बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका हामी आफन्तले दोहोरो पीडा भोगेका छौं । एकातर्फ हामीलाई आर्थिक कठिनाइ छ भने अर्कोतर्फ हामी हाम्रा प्रियजनहरू कुनै दिन फर्कने आशामा

^{११६} Pauline Boss, Ambiguous Loss, [https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736\(02\)11815-0/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(02)11815-0/fulltext) मा उपलब्ध छ ।

^{११७} Franc Kernjak (सम्पादित), Families of Victims of Involuntary Disappearance et al. “And They Shall Cry No More... Enforced Disappearances in the Philippines and the Struggle for Truth and Justice.” In *We Need the Truth: Enforced Disappearances in Asia*, २०११, पृ. ११० ।

^{११८} Simon Robins, “Towards Victim-Centred Transitional Justice: Understanding the Needs of Families of the Disappeared in Post conflict Nepal”, *International Journal of Transitional Justice* 5(1), २०११, पृ. ७५-९८ ।

^{११९} पूर्वोक्त ।

बाँचिरहेका छौं । जब दशैं (नेपालको एक प्रमुख हिन्दू पर्व) आउँछ, हामी उनीहरू फर्कन्छन् कि भन्ने आशा पलाएर आउँछ । कसैले राति ढोका ढकढक्याउँदा पनि हाम्रै बेपत्ता पारिएका मान्छे पो हुन् कि भन्ने लाग्छ । हामी दुई ढुङ्गाको बीचमा च्यापिएर उनीहरू फर्कने आशामा बाँचिरहेका छौं ।”

लक्षित समूह छलफल-४, पीडित (श्रीमती), बाँके, २०२३ जुन ४

६६. एचआरजेसीद्वारा अन्तर्वार्ता लिइएका केही महिलाले आफ्ना प्रियजनलाई बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको घटनासँग प्रत्यक्ष रूपमा जोडिएको हुन सक्ने शारीरिक स्वास्थ्यसम्बन्धी समस्या समेत भेल्लुपरेको बताए । उदाहरणका लागि, कमाउने मुख्य व्यक्ति बेपत्ता भएपछि परिवारको पालनपोषणका लागि मजदूरी गर्नुपर्दाको प्रत्यक्ष परिणामस्वरूप एक महिला मेरुदण्डको समस्या, दुखाइ र टाउकोसम्बन्धी रोगबाट पीडित छिन् । पैसाको अभावका कारण उनले आफ्नो स्वास्थ्योपचार खर्चलाई कहिल्यै प्राथमिकता दिइएनन् । सरकारबाट कुनै पनि सहयोग नपाएकाले शारीरिक रोग लिएर बाँचिरहेका उनी जस्ता अन्य धेरै पीडित छन् ।

“मलाई हालसालै क्यान्सर भएको पत्ता लागेपछि मेडिकल स्क्यान गर्नुपर्ने थियो, जुन एक गैरसरकारी संस्थाबाट आर्थिक सहयोग प्राप्त भएपछि मात्रै सम्भव भएको थियो । अब मलाई औषधोपचारका लागि अन्य खर्च जुटाउन समस्या भइरहेको छ ।”

लक्षित समूह छलफल-५, पीडित (श्रीमती), बाँके, २०२३ जुन ४

६७. स्वास्थ्य सेवामा रहेको असमान पहुँचका कारण नेपालमा शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्य समस्या भेलिरहेका महिलाहरू बढी जोखिममा छन् । एचआरजेसीद्वारा अन्तर्वार्ता लिइएका धेरै महिलाले नेपालमा औषधि महँगो भएकाले आवश्यक उपचारमा खर्च गर्न नसकेको गुनासो गरे । श्रीमान वा छोरालाई बलपूर्वक बेपत्ता पारिएपछि महिलाले भोग्नुपरेको थप आर्थिक कठिनाइका यो समस्या थप जटिल बनेको छ । बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यबाट पीडित भएका महिलाहरूका लागि मनोवैज्ञानिक सहायता कार्यक्रम र विशेष स्वास्थ्य कार्यक्रमको व्यवस्था नभएकाले उनीहरूलाई पहुँचयोग्य र प्रभावकारी शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्य सुनिश्चित गर्न सरकार असफल भएको छ ।

ज. निष्कर्ष

६८. अक्सर परिवारको पालनपोषणका लागि कमाउने, तुलनात्मक रूपमा धेरै आय आर्जन गर्ने, बढी साक्षर र न्यायमा बढ्दा पहुँच भएका आफन्तको बलपूर्वक बेपत्ताको परिणामस्वरूप पीडित महिलाले भयानक आर्थिक, सामाजिक, मनोवैज्ञानिक तथा शारीरिक परिणामको सामना गरेका छन् । गम्भीर आर्थिक,

मनोवैज्ञानिक, शारीरिक तथा अन्य कठिनाइका बीच बाँच्नुपरेको भएपनि महिलाहरूले सधैं आफूभन्दा पनि अरूसँग सम्बन्धित विषयलाई प्राथमिकतामा राखेको पाइन्छ ।

६९. आफ्ना प्रियजनलाई बलपूर्वक बेपत्ता पारिएपछि महिलाहरूले आफूलाई एकाएक सरकारी अधिकारीहरू समक्ष प्रस्तुत गरी प्रायः पुरुषहरूसँग अन्तरक्रिया गर्नुपर्ने भएपनि उनीहरू आफ्ना प्रियजनहरूको खोजी अभियानका लागि अग्रपंक्तिमा रहेको पाइन्छ । उनीहरूले मध्यस्थकर्ता एवं शान्तिस्थापक, अन्य पीडितका सल्लाहकार र एकअर्काको सहयोगीको भूमिका समेत निर्वाह गरेका छन् । धेरै महिला न्यायको खोजीका लागि अभियान्ता बनेका छन् ।
७०. बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यले महिलामाथि गम्भीर परिणाम पारेको भए तापनि नेपालमा नीति निर्माणको त कुरै छाडौं, लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट हेरी उक्त अवस्थालाई सम्बोधन गर्न अध्ययन अनुसन्धान समेत पर्याप्त मात्रामा गरिएका छैनन् । वास्तवमा, धेरै पक्षमा नेपाल राज्यका अधिकारीहरू पटक-पटक संवेदनहीन र तालिमविहीन रहेको पाइएका छन् ।
७१. तसर्थ, यो निवेदन महिला सन्दर्भमा केन्द्रित छ र यसले मुख्यतः पीडित महिला र उनीहरूले भोग्नुपरेका विशिष्ट कठिनाइहरूप्रति विशेष ध्यान दिई पीडितका सरोकारहरूको सम्बोधनका लागि नेपाल सरकारलाई आह्वान गर्न विशेष संयन्त्र (Special Procedures) का अधिकारप्राप्त अधिकारीहरू समक्ष आग्रह गर्ने लक्ष्य लिएको छ ।

भ. विशेष संयन्त्र (Special Procedures) समक्ष अनुरोध

७२. एचआरजेशी यस निवेदन मार्फत बलपूर्वक वा अस्वैच्छिक रूपमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय बेपत्ता सम्बन्धी कार्य समूह; महिलाविरुद्धको हिंसा, यसका कारण र परिणामसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विशेष प्रतिवेदक; सत्य, न्याय, परिपूरण र पुनरावृत्ति नहुने प्रत्याभूतिको प्रवर्द्धनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विशेष प्रतिवेदक; यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विशेष प्रतिवेदक; महिला तथा बालिकाविरुद्धको भेदभावसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय कार्य समूह; र ज्येष्ठ नागरिकको सम्पूर्ण मानव अधिकार उपभोगसम्बन्धी स्वतन्त्र विज्ञ समक्ष नेपाल सरकारलाई माथि उल्लेखित सरोकारहरू उठान गर्दै, यसका अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वहरू अवगत गराउँदै र तत्सम्बन्धी सिफारिश गर्दै सम्बोधन गरी लेख्न आह्वान गर्दछ ।

७३. विशेषगरी, नेपाल सरकारले देहायका प्रश्नहरूको जवाफ दिनुपर्छ :

- अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड र नेपालको सर्वोच्च अदालतको फैसला बमोजिम हुने गरी बेपत्ता, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप ऐन बनाउने सम्बन्धमा के भइरहेको छ र सो कार्य कहिले सम्पन्न हुन्छ ?
- नेपालले मुलुकमा बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यबाट उत्पन्न लैङ्गिक प्रभावहरूलाई कसरी सम्बोधन गरिने सुनिश्चित गर्छ ? बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यबाट पीडित महिलाहरूका विशिष्ट आवश्यकताको

सम्बोधन गरिने सुनिश्चित गर्न नेपाल सरकारले अवलम्बन गरेका उपायहरूको सूची उपलब्ध गराउनुहोस् ।

७४. अन्त्यमा, विशेष प्रक्रियासँग सम्बन्धित अधिकारीहरूसमक्ष एजआरजेसी देहाय बमोजिमको कार्यका लागि नेपाललाई आह्वान गर्न आग्रह गर्दछ :

- बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको व्यक्तिका महिला पीडितहरूको समस्या सम्बोधन गर्न लैङ्गिक विश्लेषण तथा कार्यहरूको स्पष्ट कार्यादेश र समयसीमा सहित लैङ्गिक विज्ञको सुनिश्चित गर्दै बेपत्ता छानविन आयोगमा स्वतन्त्र एवं निष्पक्ष सदस्यहरूको नियुक्तिका लागि आवश्यक प्रक्रिया तीव्र बनाउन ।
- अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड र नेपालको सर्वोच्च अदालतको फैसलामा बमोजिम बेपत्ता, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप ऐन संशोधन र मृतकका शवको जाँचबुझ, उत्खनन तथा पहिचान र सम्बन्धित परिवारलाई सोको हस्तान्तरणमा पेशाकर्मीहरूको पहुँच सुनिश्चितता लगायतका कार्य मार्फत बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको अवस्था र ठेगानाका सम्बन्धमा 'सत्य' पत्ता लगाउने दिशामा रहेका अवरोध हटाउन ।
- पीडितसँग व्यापक परामर्श लगायतका विषय सुनिश्चित गर्दै बेपत्ता छानविन आयोगले बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यबाट पीडित महिलाहरूका आवश्यकता र सरोकारहरूको सम्बोधनका लागि तलबाट माथि (बटम-अप) को अवधारणा लागू गरेको सुनिश्चित गर्न ।
- आर्थिक, स्वास्थ्य, सामाजिक, कानूनी र अन्य सम्बन्धित अधिकारहरूमा महिलाको पहुँचमा व्यवधान खडा गर्ने सबै कानूनी तथा नीतिगत अवरोधहरूलाई हटाइएको सुनिश्चित गर्न ।
- पीडितहरू र तिनका प्रतिनिधि सङ्घसंस्था, नागरिक समाज सङ्गठन र गैरसरकारी संस्थाहरूसँग परामर्श गरी द्वन्द्वको लैङ्गिक विश्लेषणसम्बन्धी प्रतिवेदन प्रकाशन गर्न ।
- बेपत्ता सम्बन्धी कार्य समूह ; सत्य, न्याय, परिपूरण र पुनरावृत्ति नहुने प्रत्याभूतिको प्रवर्द्धनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विशेष प्रतिवेदक; र महिला तथा बालिकाविरुद्धको भेदभावसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय कार्य समूहको लामो समयदेखि रहँदै आएको भ्रमणको निमन्त्रणालाई सम्बोधन गरी उनीहरूलाई नेपाल भ्रमणको अनुमति दिन नेपाल सरकारलाई अवगत गराउन ।

धन्यवाद

एचआरजेसीकी कार्यकारी निर्देशक सलिना काफ्ले र मानवअधिकार अधिकृत ओजस्वी के.सी. सहितको समूहले यस प्रतिवेदनको अनुसन्धान र तयारीलाई नेतृत्व गरेको थियो । एचआरजेसीकी स्वयम्सेवक, जर्जिया बेन्टलेलाई यस प्रतिवेदन तयारीमा पुर्याएको सहयोगको लागि धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छौं । बाँके र बर्दिया जिल्लाहरूमा क्षेत्रीय अनुसन्धान सञ्चालन गर्न अमूल्य सहयोगको लागि एचआरजेसीका रोस्टरका कानुन व्यवसायी अधिवक्ता बसन्त गौतमको यस प्रतिवेदन तयारीको लागि सहयोगको हामी उच्च प्रशंसा गर्दछौं ।

ट्रायल इन्टरनेशनलकी वरिष्ठ कानुनी सल्लाहकारलाई उनको सुक्ष्म समीक्षा र प्रतिवेदनमा प्रदान गरेको प्रतिक्रियाको लागि एचआरजेसी, हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छ । यस प्रतिवेदनको अनुसन्धान र प्रकाशन मिजेरियरको योगदानद्वारा सम्भव भएको हो ।

एचआरजेसीको बारेमा

ह्युमन राईट्स एंड जस्टिस सेन्टर(एचआरजेसी) ले नेपालमा यातना, बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्य, गैरन्यायिक हत्या, र द्वन्द्वसँग सम्बन्धित यौनजन्य हिंसा जस्ता मानव अधिकार उल्लङ्घनका पीडितहरूको न्यायमा पहुँच सुधारका लागि काम गर्दछ । एचआरजेसीले पीडितलाई उनीहरूको पृष्ठभूमि, धार्मिक वा राजनीतिक आबद्धताका आधारमा कुनै भेदभाव नगरी निःशुल्क कानूनी सहायता प्रदान गर्दछ । नेपालका विश्वसनयोग्य मानव अधिकार वकिलहरूको सञ्जाल मार्फत यसले दण्डहीनताको अन्त्य र विधिको शासनका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मुद्दा दायर गर्दै आएको छ ।

सम्पर्क:

ज्वागल-१०, ललितपुर, नेपाल

contact@hrjc.org.np

+977 9819033495

© HRJC 2023. All rights reserved.

For more information:

 <https://www.hrjc.org.np>

 contact@hrjc.org.np

 +977 9819033495